

Janusz Gwardiak

**WIĘZIENNICTWO
GUBERNI ŁOMŻYŃSKIEJ
(1866-1915)**

Kształtowanie się i organizacja więziennictwa oraz struktura aresztów w guberni łomżyńskiej

1. Pierwsze budowle więzienne w Łomży

Więzienie ludzi jako forma zemsty czy kary stosowane było od niepamiętnych czasów. Natomiast jako odrębna, zorganizowana instytucja dysponująca specjalnym aparatem administracyjnym, środkami i uprawnieniami, więziennictwo zaczęło funkcjonować dopiero u schyłku XVIII w. i początkach XIX w. Do wieku XVIII stan więziennictwa w Polsce nie odbiegał od poziomu na zachodzie Europy. Za zbrodnie i występki stosowano głównie karę śmierci oraz różne formy kar cielesnych, co nie wymagało specjalnie rozwiniętych instytucji więziennych. Poważną przeszkodą do upowszechnienia więziennictwa jako formy kary za przestępstwa były względy natury finansowej. W Polsce istniała co najmniej od XIV w. pokrewna więzieniu forma pozbawienia wolności polegająca na umieszczeniu w wieży (*poena turris*). Na szerszą skalę stosowano ją w XV w. za tzw. „meżobójstwo” między szlachtą, przy czym istniało zasadnicze zróżnicowanie na wieżę dolną (*in fundo*) usytuowaną na głębokości 12 łokci (7 m), do której spuszczano skazanych i wieżę górną z pomieszczeniami nad ziemią, zaopatrzonymi w okna, drzwi, piece i meble, które wolno było więźniom przywieźć ze sobą. Wieża dolna była sankcją pośrednią między karą śmierci a karą więzienia, gdyż nawet krótki pobyt tu niszczył najsilniejsze organizmy i często prowadził do śmierci. Stąd najdłuższy w niej pobyt ograniczano do jednego roku. Wieża górna była karą lżejszą o charakterze zbliżonym do aresztu. Długość kary wahała się od jednej godziny do jednego roku i sześciu tygodni. Z czasem wyłoniły się wieże – szlachecka, mieszczkańska, złodziejska.¹

¹ M. Senkowska, *Kara więzienia w Królestwie Polskim w pierwszej połowie XIX wieku*, Wrocław 1961; M. Czerwiec, *Więziennictwo, Zarys rozwoju więziennictwa. Materiały na*

W Łomży do 1825 r. także istniała piętrowa wieża murowana dotykająca starego, bo sięgającego połowy XVI w., jednopiętrowego ratusza miejskiego usytuowanego w rejonie obecnej hali targowej przy Starym Rynku i frontem zwróconego w stronę rzeki, a od 1798 r. do klasztoru oo. Kapucynów. Wieża ta wspólnie z całym parterem ratusza pełniła rolę aresztu i więzienia. Po oddaniu w 1823 r. do użytku nowego ratusza (do dzisiaj pełniące swe funkcje) cały stary ratusz do czasu rozbiórki pełnił funkcję penitencjarną w Łomży.²

W czasach króla Stanisława Augusta więzienie jako forma kary zaczęło urastać do większej rangi niż poprzednio. Pojawiły się pierwsze wzorowe na swe czasy więzienia, jak więzienie marszałkowskie w Warszawie założone w 1767 r. przez wielkiego marszałka koronnego Stanisława Lubomirskiego, przewidziane dla 65 mężczyzn,

prawach rękopisu, Warszawa 1958, s. 10-29, 50-80; E. Kaczyńska, *Ludzie ukarani. Więzienia i system kar w Królestwie Polskim 1815-1914*, Warszawa PWN 1989, s. 344-360; F. hr. Skarbek, *O więzieniach i stanie ich w kraju naszym*, w: „Biblioteka Warszawska”, 1841, t. II, s. 1-15.

² Cz. Brodzicki, *Ziemia Łomżyńska do 1529 roku*, Warszawa 1999, Aneks nr 1, s. 158; AGAD Archiwum Skarbu Koronnego, Dz. ILVI, t. 3, s. 157; APB, Komisja Województwa Augustowskiego i Rząd Gubernialny Augustowski 1816-1866 (KWARZGA), sygn. 31 Akta Ratusza w Łomży, k. 12-226; sygn. 156 Akta budowy więzienia w Łomży 1828-1833, k. 2-3; Ratusz Łomża Stary Rynek, opr. Teresa Bartosiewicz, PP Pracownie Konserwacji Zabytków, Pracownia Dokumentacji Naukowo – Historycznej, Warszawa 1981, maszynopis w BBiDZ w Łomży, s. 4-5; W. Kalinowski, S. Trawkowski, *Architektura i urbanistyka Królestwa Polskiego. Studia i materiały do teorii i historii architektury i urbanistyki I*, Warszawa 1956, s. 67; L. Rzeczniewski, *Dawna i teraźniejsza Łomża*, 1861, s. 14; S. Mojzych, *Łomża XIX-XX w. Studium historyczno-urbanistyczne wykonane na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków*, maszynopis w zbiorach WKZ w Łomży; D. Godlewska, *Dzieje Łomży (XI-1795)*, s. 131-132

czy większe obliczane na 200 skazanych i powołane decyzją Rady Nieustającej w 1782 r. więzienie w Kamieńcu Podolskim. Te dwa wzorowe obiekty nie mogły zmienić sytuacji ogólnej zacofanego więziennictwa polskiego u schyłku XVIII w., chociaż według znawcy i reformatora więziennictwa Anglika Johna Howarda zwiedzającego w 1789 r. polskie więzienia były one, jak pisał towarzyszący mu Tadeusz Czacki: „u nas mniej złe te przybytki nieszczęścia lub zbrodni jak w innych miejscach”.³ I nie było to stwierdzenie komplementarne, gdyż w tym okresie także najbardziej kulturalne kraje zachodniej Europy miały podobnie zacofane więziennictwo. Próby reformy polskiego więziennictwa podjął w 1807 r. były adiutant naczelnika Tadeusza Kościuszki, Julian Ursyn Niemcewicz, który po upadku powstania sam doświadczył więzienia w Twierdzy Pietropawłowskiej, a potem zwiedzał więzienia amerykańskie i pod wpływem tych doświadczeń przedstawił rządowi Księstwa Warszawskiego projekt reform. Próba okazała się nieudaną, lecz kontynuował on swe zamierzenia wspólnie z innym wybitnym polskim penitencjarystą Fryderykiem Skarbkiem już w okresie Królestwa Polskiego.

W 1818 r. pojawił się pierwszy w okresie zaborów polski Kodeks Karzący wzorowany na kodeksie austriackim z kilkoma tylko wzorami francuskimi. Kodeks ten przypisywał dużą rolę więziennictwu, które dzielił na pięć kategorii:

- 1) więzienie warowne, czyli twierdza z surowym reżimem, w którym więźniom golono głowy, zakuwano ich w kajdany, a podczas pracy przykuwano do tacek, ubierano w hańbiące ubiory, nie dawano w posiłkach mięsa, za to do spania gołe deski;
- 2) więzienie ciężkie – było krótsze, kajdany nieco lżejsze, spano na słomie;
- 3) dom poprawy – różnił się tylko lżejszymi kajdanami, ciepłą strawą i chlebem, więźniowie otrzymywali siennik i koc do spania, ale często były to tylko przywileje formalne;
- 4) dom aresztu publicznego – więźniowie nie nosili kajdan i w miarę posiadanych środków mogli pozostawać na własnym wikcie i za zgodą sądu nawet posiadać służących;
- 5) areszt policyjny – krótkoterminowe zatrzymanie za drobne przewinienia.

W 1818 r. przeprowadzono lustrację więzień, której rezultatem była zdecydowana negatywna ocena ich stanu. Na szczęście od początku czasy Królestwa Polskiego cechował niezwykle rozwój polskiej myśli penitencjarnej w kierunku reformy więziennictwa. W tymże roku J.U. Niemcewicz ogłosił pracę pt. „O więzieniach publicznych, czyli o domach pokuty rzecz krótka”. Rok później rezultatem powołanej do reformy więziennictwa Deputacji był „Projekt ogólnego i szczegółowego polepszenia stanu i administracji więzień w Królestwie Polskim” sporządzony pod redakcją Xawerego Potockiego. Projekt utrzymywał dotychczasowy pięcioczołowy podział więzień oraz podnosił rolę i znaczenie pracy więźniów. W 1823 r. Komisja Rządząca Spraw Wewnętrznych wydała instrukcję więzienną pomyślaną jako wewnętrzny regulamin służący bardziej represji niż poprawie więźniów. Instrukcja kładła nacisk na bezpieczeństwo więzień, regulowała zasadę ich urządzania, administrowanie, określała obowiązki służby więziennej, w tym m.in. szczegółowe i częste rewizje osobiste więźniów oraz cel przez nich zajmowanych. Zalecenia instrukcji ograniczające ilość więźniów w celi do czterech, jak również dotyczące urządzenia specjalnych jadalni ogólnych nie były najczęściej przestrzegane.

Od schyłku lat dwudziestych przez kolejne dziesięciolecie XIX w. więziennictwo Królestwa Polskiego dysponowało 20 obiektami więziennymi, z których 16 przeznaczonych było jednocześnie dla więźniów śledczych i karnych, jedno wyłącznie dla śledczych (warszawska tzw. Prochownia) oraz trzy dla karnych (Warszawa, Pyzdry i Zamość). Oprócz tego czynne było jeszcze jedno więzienie przy sądzie kryminalnym w Kielcach przeznaczone jednak wyłącznie dla skazanych przez ten sąd. Czternaście spośród tych więzień mieściło się w obiektach poklasztornych, w tym największe, warszawskie miało pojemność 300 więźniów, pozostałe przeciętnie po około 100 więźniów. W większości wypadków więzienia te dysponowały kilkoma celami ogólnymi, co utrudniało bądź nawet uniemożliwiało rozsądniejszą segregację więźniów. Tylko sześć pozostałych obiektów było specjalnie zbudowanych na potrzeby więzienia, tj. w Brześciu, Kalwarii, Płocku i Pyzdrach (w okresie rządów pruskich) oraz Janowie i Łomży (już w okresie Królestwa Polskiego).

W okresie zarządzania więziennictwem przez Fryderyka Skarbka przeniesiono warszawski dom

³ M. Czerwiec, dz. cyt., s. 10-29; E. Kaczyńska, dz. cyt., s. 344-360.

kary i poprawy z budynku pofranciszczańskiego do odpowiednio przystosowanego gmachu byłego arsenału, a w latach 1829-1835 między ulicami Pawią, Dzielną i Dziką zbudowano nowe więzienie, które zasłynęło potem pod nazwą Pawiaka. Było to jedno z pierwszych w kraju więzień celkowych, dysponujące 166 celami pojedynczymi i 20 ogólnymi (12-14-osobowymi). Pawiak posłużył za wzór kolejnym budowanym więzieniom celkowym w Sieradzu (1836), Płocku, Kaliszu czy Siedlcach (1844). To ostatnie stało się wzorem dla nowszego więzienia w Janowie. Pierwsze wzmianki dotyczące więzienia łomżyńskiego pochodzą z początków XIX w. i odnoszą się do pomieszczeń zlokalizowanych w wieży starego ratusza. W 1808 r. wydatkowano z kasy powiatowej w Łomży 150 złp. na utrzymanie miejscowych więźniów. Stanowiło to 1,26% ogółu wydatków, które w tym roku oceniano jako niewielkie. Jak wynikało z korespondencji Prefekta Departamentu Łomżyńskiego z dnia 26 października 1810 r. do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych więzienie w ratuszu „jest tak szczupłe, że nie może pomieścić wszystkich bezpiecznie i przyzwoicie”, gdyż jest ich „znaczną liczbą”. Prefekt stwierdził przy tym, że w mieście nie ma innego obiektu mogącego pełnić funkcję więzienia ani też funduszy na wzniesienie nowego obiektu. W tej sytuacji wysunął on propozycję odstąpienia przez klasztor kapucynów stojącego oddzielnie i niewykorzystywanego obiektu, który po remoncie mógłby okresowo pełnić funkcję więzienia. Z kolei Ministerstwo zwróciło się w tej sprawie 8 XI 1810 r. do księdza biskupa płockiego, by skłonił gwardiana łomżyńskiego do podpisania stosownej umowy z miejscowym prefektem na dzierżawę czasową obiektu klasztornego na Więzienie Aresztantów Kryminalnych. Sprawa nie została rozstrzygnięta także w 1811 r. Z korespondencji wynikało m.in., że biskup płocki zasięgnął opinii w tej sprawie u prowincjała kapucynów, który stwierdził, że przekazanie na cele więzienia znajdującego się w obrębie klasztoru budynku nazywanego Izbą Czeladną nie byłoby zgodne z potrzebami klasztoru i wystawiłoby go na nieprzewidywalne szkody i niewygodę, w tym także w kontekście prawa kanonicznego z uwagi na „niespokojności dla pożytku zakonnego, niemożliwości zastosowania klauzury”. Kościelne argumenty przeciwne przekazaniu jednego obiektu klasztornego na potrzeby więzienia sprowadzały się także do stwierdzenia, że

kapucyni nie mogą wchodzić w żadne cywilne umowy, w tym szczególnie dotyczące alienacji, bo w najważniejszym punkcie naruszyliby Regulę i według opinii autorytetów teologicznych popełniliby grzech śmiertelny. Odstępując plac albo go lokując, ściągliby na siebie wszelką ostrość kar kanonicznych z kłutwą włącznie, gdyż wkroczyliby w papieskie kompetencje z uwagi na fakt przejścia przez nich praw własności wszelkich materialnych dóbr braci mniejszych. Kapucyni łomżyńscy poprzez swego gwardiana oraz prowincjusza upraszali biskupa płockiego, by swym autorytetem i opinią zachował klasztor łomżyński w spokoju. Niezależnie jak wyglądała dalsza korespondencja i ewentualne pertraktacje w tej sprawie, o których nie wiadomo, pozostaje faktem, że budynku klasztornego nazywanego Izbą Czeladną na więzienie nie przekształcono. Potwierdza to chociażby raport komisarza Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji z rewizji obwodu łomżyńskiego w 1818 r., z którego niekorzystnego raczej dla Łomży opisu wynika, że „więzienie przy ratuszu małe, niewystarczające...”.

Łomża po burzliwym i wyniszczającym okresie przełomu XVIII i XIX w., gdy przez miasto przesuwały się wojska pruskie, francuskie i rosyjskie, po krótkiej stabilizacji okresu Księstwa Warszawskiego, ponownych zniszczeniach okresu kampanii rosyjskiej Napoleona, od 1845 r. już w ramach Królestwa Polskiego została stolicą województwa augustowskiego, by po trzech latach utracić swą stołeczność na rzecz Suwałk i na blisko pół wieku zejść do roli miasta powiatowego. Degradacja administracyjna nie pociągnęła za sobą negatywnych skutków gospodarczo-społecznych, a nawet przeciwnie – rozpoczął się okres podnoszenia z upadku, rozwoju struktury miejskiej, w tym budownictwa, handlu i rzemiosła. Jednym z przejawów ożywienia miasta i ambicji jego mieszkańców był, poczynając od 1820 r., zamiysł budowy nowego, murowanego ratusza z jednoczesnym rozebraniem starego. Jednakże jak wynikało z pisma z 17 lipca 1820 r. Komisarza Obwodu Łomżyńskiego do Komisji Województwa Augustowskiego miejscowe władze trafił problem, jak rozwiązać sprawy więźniów w przypadku rozbiórki obiektów. Innych przeszkód nie podnoszono. Sprawa oparła się o Komisję Rządową Spraw Wewnętrznych i Policji w Warszawie, która w piśmie z 24 stycznia 1821 r. w sprawie zgody na rozbiórkę stwierdziła, że

w związku z zapowiadaną reorganizacją sądownictwa sprawa więzienia na pewien czas może być odłożona. Do rozbiórki jednak nie doszło od razu, co wynikało chociażby z rachunku na kwotę 6,15 zł wystawionego w grudniu tego roku za naprawę okien w więzieniu w starym ratuszu.⁴

W latach 1822–1823 budowniczy a jednocześnie dziedzic dóbr Puchały i Pniewo, Antoni Budziszewski, zbudował i przekazał do użytku w kwietniu – maju 1823 r. nowy ratusz łomżyński. Na parterze, po prawej stronie od wejścia znalazł się w nim także areszt policyjny, jednakże w opinii Komisarza Obwodu Łomżyńskiego szybko okazało się, że „izdebka przeznaczona na areszt policyjny i wartość tak jest mała a do tego bez pieca, że umieszczenie w niej osób w czasie targów, jarmarków i świąt, aresztowanych należy do niepodobnych i warty zupełnie nie ma gdzie podziąć, a oprócz tego niemal codziennie trafiają się transporty aresztantów i dezerterów”. W tej sytuacji, jak się wydaje, musiał nadal pełnić rolę aresztu i więzienia stary, przeznaczony do rozbiórki ratusz posiadający okute prętami żelaznymi drzwi i okratowane okna. Sytuacja taka trwała do czerwca 1825 r., gdy więźniów ze starego ratusza przeniesiono do nowo wybudowanego więzienia przy ulicy Wiejskiej. Stary ratusz pozostał pusty jako nieforemna szpecąca rynek budowla, dlatego pięciu mieszczan łomżyńskich (Kacper Gorbolewski, Józef Nowiński, Henryk Gotlib, Ignacy Bąbliński, Marcin Repliński) zwróciło się 18 sierpnia 1825 r. pisemnie do Księcia Namiestnika ze skargą na taki stan rzeczy i prośbą o decyzję w sprawie rozebrania tej budowli. W odpowiedzi z dnia 2 września 1825 r. radca sekretarza stanu gen. bryg. Kossecki polecił Komisji Województwa Augustowskiego w imieniu Namiestnika rozebrać stary ratusz, a rynek zniwelować. Decyzja ta została zrealizowana w 1825 r., a według innych źródeł w 1826 r. Tym samym fizycznie zlikwidowano pierwszą budowlę więzienną na terenie Łomży.⁵

Gdy oddano do użytku w 1823 r. nowy ratusz łomżyński, pojawiły się już pierwsze plany architektoniczne nowego obiektu na terenie Łomży

mającego służyć wyłącznie celom więziennym. Pierwszy znany i zachowany plan autorski inżyniera budowlanego Aleksandra Groffe nosił datę 29 maja 1823 r.⁶ Przedstawiał on budynek jednopiętrowy w kształcie zamkniętego czworoboku z wewnętrznym podwórzem. Na poszczególnych kondygnacjach przewidziano:

- **sutereny:** 4 cele dla tzw. „więzienia warownego” (czyli ciężkiego), po 1 łaźni dla mężczyzn i kobiet, 3 pomieszczenia składowe, 4 pomieszczenia piwniczne i 23 pomieszczenia o nieoznaczonym przeznaczeniu, które można było wykorzystać w zależności od potrzeb;
- **parter:** wejście frontowe od strony ul. Wiejskiej, na lewo od wejścia 3 duże pomieszczenia dla warty, na prawo 3 pomieszczenia mieszkalne dla „inspektora więzienia”, 1 pomieszczenie składowe za mieszkaniem inspektora więzienia, okna we wszystkich pomieszczeniach wychodzące na ulicę Wiejską;
- **lewe skrzydło budynku:** korytarz z oknami na ulicę Nowogrodzką, z korytarza wejście do 7 cel jednakowej wielkości z oknami wychodzącymi na podwórze i przeznaczonych dla mężczyzn, na końcu skrzydła 1 pomieszczenie aresztu policyjnego i 1 pomieszczenie stróża z oknami wychodzącymi na tył budynku, do aresztu i mieszkania było oddzielne wejście od ul. Nowogrodzkiej;
- **prawe skrzydło budynku:** korytarz z oknami na podwórko więzienia, z korytarza wejście do 4 cel dla kobiet z oknami na zewnątrz więzienia, kuchnia i spiżarnia pierwszymi pomieszczeniami od strony wejścia bocznego bliżej ul. Wiejskiej, dalej pralnia i wspomniane cele, na końcu skrzydła po 1 pomieszczeniu dla aresztu policyjnego dla kobiet i pomieszczenia dozorczy z oddzielnym wejściem oddalonym od ul. Wiejskiej;
- **tylne skrzydło** (równoległe do frontu): korytarz z oknami na zewnątrz budynku i 6 cel dla mężczyzn z oknami na podwórze więzienne;
- **piętro:** (od ul. Wiejskiej) kaplica – nad wejściem do budynku, na lewo i prawo od kaplicy 2 duże pomieszczenia przeznaczone do organizacji pracy więźniów (warsztaty), na lewo 2 pomieszczenia składowe, na prawo 1 pomieszczenie lazaretu dla mężczyzn;

⁴ AGAD, KRzSWiP nr 4889 z 24 VIII 1818; KRzPiS nr 1032; APB, Komisja Województwa Augustowskiego, sygn. 31, k. 12, 27, 243; ADŁ, nr 18 Akta dotyczące Zakonu i Konwentu XX Kapucynów w mieście Łomży Diecezji Augustowskiej (1810-1845), k. 8, 11-13.

⁵ Tamże, k. 225, 232-233; AGAD, KRzSW nr 4890 z opisem z 13 VI 1820 r.

⁶ AGAD, Zbiory kartograficzne 23-19, arkusze 1, 2, 3; patrz: Katalog archiwalnych planów miasta Łomży 1619-1914 w opracowaniu D. Godlewskiej, Warszawa 1975, s. 44 (plan więzienia zawiera rzuty suterenu, parteru i piętra oraz oznaczony dziedziniec wewnętrzny).

- **lewe skrzydło:** pomieszczenie dla stróża z oknem na ul. Nowogrodzką, korytarz przez całe skrzydło z oknami na ul. Nowogrodzką i wejściem do 7 cel męskich z oknami na podwórko więzienne, na końcu korytarza po 1 pomieszczeniu dla aresztu policyjnego i pomieszczenia dozorczy z oknami na tył budynku;
- **prawe skrzydło:** pomieszczenie stróża, duża sala wielkości 3 cel z 4 oknami na zewnątrz i 4 oknami na podwórko przeznaczona na organizację robót dla kobiet, 1 pomieszczenie lazaretu dla kobiet, 3 cele dla kobiet z oknami na zewnątrz więzienia, po 1 pomieszczeniu na areszt policyjny i pomieszczenie stróża – na końcu korytarza z oknami na tył więzienia.

Powyższy projekt nie został zrealizowany prawdopodobnie ze względów oszczędnościowych. W 1824 r. powstały kolejno dwa projekty budowniczego Teodora Seyfrieda. Pierwszy zakładał więzienie składające się z trzech obiektów.⁷ Obiekt frontowy dwupiętrowy miał być połączony bramami z dwoma równoległymi skrzydłami po bokach. Zachowały się plany tego obiektu, które nie doczekały się realizacji. Drugi plan był niemalże kopią omówionego wyżej planu inżyniera Aleksandra Groffe. Różnił się on głównie tym, że zrezygnowano (prawdopodobnie ze względów oszczędnościowych) z jednego, tylnego skrzydła – równoległego do skrzydła frontowego, piwnic w skrzydle prawym i drobnych kosmetycznych zmian na parterze i piętrze.

Taki obiekt w formie podkowy z frontem od ulicy Wiejskiej oraz skrzydłami od ulicy Nowogrodzkiej i równoległym po przeciwnej stronie został zatwierdzony i w latach 1824-1825 wzniesiony z cegły palonej przez budowniczego Antoniego Budziszewskiego. Obiekt został ukończony w czerwcu 1825 r. i w tym miesiącu rozpoczął funkcjonowanie po przejściu więźniów ze starego ratusza. Gabaryty więzienia były następujące: część frontowa długości 73 łokci (42

m), szerokości 17,5 łokcia (10 m). Dwa skrzydła (pawilony) boczne, równoległe dotykające z dwóch stron budynku frontowego po 79 łokci (45,5 m) długości i 15 łokci (8,64 m) szerokości. Wysokość poszczególnych kondygnacji: sutereny – 4 łokcie (2,3 m); parter 5,5 łokcia (3,17 m); piętro – 5 łokci (2,88 m). Dziedziniec wybrukowany wewnętrzny więzienia o powierzchni 290 sążni (501,12 m²). Według innego źródła o powierzchni 200 sążni (345,6 m²). Dach był kryty dachówką karpioówką w tzw. dubelt. Cały gmach otoczony został ceglany murem o wysokości 5 łokci (2,88 m). Wewnątrz ogrodzenia więziennego znajdowały się ponadto: wymurowany kanał kloaczny i studnia. Koszt budowy więzienia wyniósł 143043,20 złp.⁸

Według zachowanego z okresu budowy więzienia (1824 r.) planu budowniczego T. Seyfrieda rozłożenie pomieszczeń było następujące:

Suterena:

– skrzydło od strony ul. Nowogrodzkiej: łaźnia męska, łaźnia żeńska, składy oraz 4 cele z numerami od 1 do 4 mieszczące tzw. więzienie warowne (ciężkie); skrzydło od strony przeciwnej mieściło tylko 1 piwnicę z równoległym do niej korytarzem wszerz skrzydła.

Parter:

- 1) skrzydło od strony frontowej (bez podpiwniczenia) mieściło 5 pomieszczeń mieszkalnych nadzorcy (na prawo od wejścia), kancelarię więzienną, salę przesłuchań, odwach; we wszystkich tych celach okna wychodziły na ul. Wiejską;
- 2) skrzydło od strony ul. Nowogrodzkiej z oknami korytarza wychodzącymi na ulicę; z korytarza wejścia do cel od nr 5 do 11;
- 3) skrzydło równoległe z przeciwnej strony budynku mieściło 4 pomieszczenia kuchni, pralnię, korytarz wzdłuż skrzydła z oknami wychodzącymi na dziedziniec więzienny i wejściem do cel żeńskich od nr 19 do 21, z tym, że cela nr 20 pełniła rolę lazaretu dla kobiet, oraz celi nr 22 (męskiej).

⁷ AGAD, Zbiory kartograficzne 23–20, arkusz 4. Rysunek korpusu więzienia przy sądzie Policji Poprawczej Wydziału Łomżyńskiego mającego się wystawić wedle planu sytuacyjnego Supplittera A czyli B lub C w mieście Łomży, obwodowym województwa augustowskiego. Elewacja frontowa, rzuty i przekrój, przeznaczenie pomieszczeń, T. Seyfried 1824; patrz Katalog archiwalnych planów miasta Łomży dz. cyt., s. 23; Zbiory kartograficzne 23–30, ark. 3, Rysunek w plantach budowl. Domu Badań Więzienia Policji Poprawczej Wydziału Łomżyńskiego oraz Plan sytuacyjny restauracyjny w części miasta Łomży dotyczący położenia zabudowań Więzienia Policji Poprawczej Wydziału Łomżyńskiego w szczególach... patrz: Katalog archiwalnych planów... s. 44.

⁸ APB/Ł Komisarz Obwodu Łomżyńskiego i Naczelnik Powiatu Łomżyńskiego 1816-1866, sygn. 5, Domy Rządowe 1819-1865, k. 68-70, 94-95, 265-266, *Pamiętna Książka Łomżyńskiej Guberni na 1904 g.* podała błędną datę (1838) otwarcia starego więzienia, s. 42.

Piętro:

- 1) skrzydło frontowe mieściło dwie duże sale – tzw. fabryki płótna z oddzielnymi wejściami z korytarza połączone przejściem wewnętrznym, z oknami wychodzącymi na ul. Wiejską; z lewej strony przylegały dwie małe sale mieszczące snowadła i wyrób sznurów, z prawej była większa sala lazaretu męskiego;
- 2) skrzydło od ul. Nowogrodzkiej mieściło niewielkie pomieszczenie kaplicy (w przeciwieństwie do projektu inż. Graffe zakładającego duże pomieszczenie nad wejściem do więzienia) z oknem w stronę ulicy oraz 7 cel męskich od nr 12 do 18, z tym, że cela 12 miała służyć za magazyn (skład) materiałów,
- 3) skrzydło równoległe, z przeciwnej strony budynku mieściło jedno małe pomieszczenie lazaretu, trzy duże pomieszczenia lazaretu na całą szerokość skrzydła; za lazaretem korytarz z oknami na dziedziniec wewnętrzny i 4 celami, w tym 2 mieszczącymi areszt (kobiet i mężczyzn) oraz 2 celami męskimi.

Łącznie więzienie posiadało 26 cel ogólnych, a praktycznie 25 (łącznie z karcerami), gdyż jedna cela służyła za magazyn. Pojemność więzienia obliczona była na 135 osób.⁹ Tak więc w jednej celi przebywało przeciętnie 5 – 7 osób.

Latem 1828 r. zapadła decyzja Komisji Rządowej w sprawie budowy drwalni przy więzieniu łomżyńskim ze wskazaniem na Antoniego Budziszewskiego jako wykonawcę. Dopiero jednak po wielokrotnym dopominaniu się ze strony wykonawcy i sprawdzeniu przez T. Seyfrieda, że posiada on zgromadzone materiały, podpisano z nim 22 IX 1828 r. kontrakt na budowę murywanej drwalni krytej dachówką. Do końca roku budynek został postawiony w stanie surowym. Roboty wykończeniowe z powodu mrozów przerwał budowniczy obwodu. Koszt stanu surowego zamknął się kwotą 3.378 zł, a po zakończeniu prac wiosną 1829 r. wyniósł łącznie 3.780 zł 6,5 grosza. Oprócz składu drewna budynek posiadał pomieszczenia: sieczkarni, stajni, 2 składów i wozowni.¹⁰

Dosyć szybko po oddaniu więzienia do użytku okazało się, że zlokalizowane w pobliżu więzienia kloaki gromadzące spływające nieczystości były rozwiązaniem chybionym, gdyż

w rejonie więzienia niósł się straszny fetor, dokuczliwy nie tylko dla więźniów, ale także dla mieszkańców okolicznych domów, nie mówiąc już o przechodniach. W styczniu 1829 r. sprawa ta ponownie została podniesiona, a rezultatem tego było podjęcie w lutym tego roku wniosku o budowie kanału odprowadzającego nieczystości z więzienia. Zamierzenie nie zostało zbyt szybko zrealizowane, bo jeszcze w kwietniu 1830 r. przesunięto realizację do czasu zakończenia budowy nowego traktu bitego prowadzącego obok więzienia. Kolejną przeszkodą stały się działania wojenne okresu powstania listopadowego.¹¹ O fakcie zbudowania kanału wiadomo na podstawie informacji stwierdzającej, że posłużył on do zrealizowania udanej ucieczki z więzienia dwóch więźniów w 1829 r. Sytuacja chyba nie szybko uległa poprawie, bo w okresie powstania listopadowego w rejonie więzienia usypane były wały obronne, a w ich fosach jeszcze po powstaniu płynęły nieczystości miejskie często uniemożliwiające przejazdy do Śniadowa, Nowogrodu, a także do więzienia. Rozwiązano to w 1833 r., ale tylko w zakresie ułatwienia przejazdów poprzez postawienie przez Moszko Niewińskiego trzech mostków na tych fosach.¹²

Od początku 1828 r. Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji otrzymywała doniesienia o złym stanie budynku więziennego w Łomży, wzniesionego zaledwie przed trzema latami. Celem sprawdzenia sytuacji na miejscu wydelegowano Budowniczego Generalnego inż. A. Groffe. W swym raporcie z kwietnia 1828 r. nie potwierdził on złego stanu budynku więziennego, a tylko drobne usterki sprowadzające się do pęknięć i odpadnięć tynku na sufitach w czterech celach, co było rezultatem wykonywania podłogi na poddaszu, gdy cały budynek był już ukończony. Z kolei za przyczynę zacieków na attyce od frontu budynku uznał on uszkodzenie blachy. Podobnie uszkodzenie rynien było przyczyną wilgoci w piwnicy. Kontrolujący nie stwierdził żadnych błędów w sztuce budowlanej czy użycia złych materiałów przy budowie więzienia. Uznał, że usterki te w odpowiednim czasie zostaną usunięte, bo więzienie dysponuje odpowiednimi do tego środkami. Zalecał przy tym splantowanie i wybrukowanie placu przed więzieniem, gdyż dotychczas, szczególnie w okresie opadów, teren

⁹ Obzor Łomżyńskiej Guberni za 1829 g., s. 30.

¹⁰ APB, Komisja Województwa Augustowskiego... sygn. 156, k. 2-3, 7-9 oraz cytowane plany T. Seyfrieda.

¹¹ Tamże, k. 25, 100.

¹² AGAD, KRZSW nr 4896, k. 56.

jest bardzo błotnisty, co utrudnia dostęp do więzienia. Zalecenia te zrealizowano w latach powstaniowych. Korespondencja w sprawie tynku odpadłego w czterech celach trwała jeszcze bardzo długo.¹³

W 1829 r. trwało wyposażanie kaplicy więziennej w niezbędne przedmioty służące liturgii, których spis zawierał 26 pozycji. Na ich zakup dysponowano kwotą 1232 zł.¹⁴ W latach 1829-1830 wyposażono więzienie w pieczęć urzędową nadzorca więzienia, którą wykonał rzemieślnik łomżyński Kacper Kosiński, dzwonek łączący bramę wejściową z korytarzami za pomocą odpowiedniego drutu, wykonany przez rzemieślnika Czerniakowskiego z Łomży, naczynia do wody (kancurki) do cel – 6 szt., pałasze z bandoletami dla straży więziennej – 2 szt., berdysze dla strażników wychodzących z więźniami do robót – 2 szt., taczki okute z możliwością przykucia do więźnia za rękę wraz z kłódkami – 3 szt., kajdany dla więźniów warownych – 3 pary, kajdany dla skazanych na ciężkie więzienie – 10 par, kajdany mniejsze (9 funtowe) – 20 par. Za te ostatnie zapłacono 100 zł.¹⁵

Z inicjatywy dowódcy 4 kompanii 2 batalionu Weteranów Czynnych w Łomży W. Zabięłowicza, Komisarz Obwodu Łomżyńskiego zwrócił się 22 lipca 1830 r. do Komisji Województwa Augustowskiego z pisemnym wnioskiem o postawienie dwóch szulerhauzów dla szyldwachów pilnujących Więzienia Policji Poprawczej w Łomży, z których jeden stanąłby na dziedzińcu wewnętrznym a drugi na dziedzińcu zewnętrznym. Szulerhauzy miały być z dobrego, heblowanego drzewa, pomalowane w kolory narodowe (biało-czerwone). Kosztorys przedsięwzięcia sporządzony przez budowniczego obwodu opiewał na kwotę 120 zł.

We wrześniu 1830 r. ogłoszono przetarg na remont więzienia oraz wybrukowanie placu przed nim. Niestety nikt się nie zgłosił, w związku z czym ogłoszono go ponownie w poszczególnych gminach. Kosztorys remontu więzienia przewidywał kwotę 316,21 zł, a robót brukowych – 875,15 zł. Zamierzenia te przerwał wybuch powstania listopadowego. Więzienie obsadziło wojsko, zamieniając je w twierdzę. W murze okalającym więzienie wybito ponad

sto armatnich i karabinowych otworów strzelniczych. Po upadku powstania, 2 listopada 1831 r. burmistrz Łomży zawarł umowę z murarzem Adamem Zduńczykiem na zamurowanie 5 armatnich i 100 karabinowych otworów strzelniczych, co miało zostać zrealizowane w ciągu dwóch dni. Koszt wyniósł 345 zł, w tym 300 zł za zamurowanie strony karabinowej. Po wykonaniu tej pracy długo jeszcze trwała korespondencja (w tym ekspertyzy, wyliczenia) w sprawie kontrowersyjnej wyceny pracy wykonanej przez murarza A. Zduńczyka.¹⁶

Prawdopodobnie skutkiem zajęcia więzienia przez wojska rosyjskie w trakcie powstania listopadowego, a nie naturalnego zużycia, były też duże zniszczenia w sprzęcie więziennym. O ich rozmiarze świadczy sporządzony 2 maja 1832 r. przez budowniczego T. Seyfrieda wykaz przedmiotów niezbędnych do wyposażenia więzienia łomżyńskiego wraz z ich kosztami, co przedstawia tabela 3.1.

Wykaz obejmował 34 pozycje, a wartość ich zakupu i wykonania – 3804,10 zł. Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego dopiero po dziewięciu miesiącach (20 II 1833 r.) ustosunkowała się do wykazu zapotrzebowania. Wiele pozycji oceniono negatywnie, w tym m.in. planowany zakup stołków i ław, gdyż przedmioty te mogły być użyte przez więźniów do napadów na personel więzienny. Co do prycz (tarczanów) sugerowano wykonanie ich przez samych więźniów z zakupionego drzewa, co było powszechnie praktykowane i bardzo obniżało koszty. Wykreślono z planowanych zakupów taczki, gdyż więźniów warownych zamierzano przenieść do odpowiednich dla tej kary więzień. Wykreślono też zakup pałaszy dla straży więziennej, gdyż planowano centralną ich dostawę do wszystkich więzień. Poddano krytyce wygórowany koszt naprawy misek blaszanych, wyrażając zdziwienie przyjęciem takich cen przez Komisję Wojewódzką itp. Generalnie Komisja Rządowa obniżyła wartość planowanych zakupów do kwoty 2595,22 zł, zalecając ogłoszenie przetargu publicznego, a następnie przesłanie do zatwierdzenia protokołu przetargowego.¹⁷

Bieżące remonty więzienia wymagały rocznie przeciętnie 1800 zł. Do 1 X 1839 r. wydatkowano

¹³ APB, KWARzGA, sygn. 156, k.21-24.

¹⁴ Tamże, k. 34, 39-42, 50, 52.

¹⁵ Tamże, k. 101-102

¹⁶ Tamże, k. 104-105, 114-115, 118, 134-137, 171-172.

¹⁷ Tamże, k. 211-212, 231-232, 243.

TABELA 3.1 Wykaz przedmiotów niezbędnych do wyposażenia więzienia łomżyńskiego wraz z kosztami

Lp.	Przedmioty wyposażenia	Ilość (szt.)	Cena jednostkowa (zł)	Koszt łączny (zł)
1.	wykonanie łóżek drewnianych dla lazaretu więziennego	12	8	96
2.	ławki przyłóżkowe drewniane	12	2	24
3.	tabliczki drewniane malowane na czarno do zapisów chorobowych	15	2	30
4.	stoliki do stawiania lekarstw	12	4	48
5.	spluwaczki drewniane	12	1,15	18
6.	tarczany (nary) na nogach do pralni			10
7.	wieszaki 2 hakowe do wieszania ręczników	24	1,15	27
8.	ławki do cel męskich i żeńskich długości 3,7 – 4,5 m	10	7	70
9.	prycze do 12 cel, po 5 w każdej	60	20	1200
10.	taczki do wożenia ziemi przy fabrykach (dla więźniów warownych)	6	6	36
11.	balie drewniane do prania bielizny	3	6	24
12.	cebry do noszenia wody do kuchni (drewniane)	2	5	10
13.	konewki drewniane z przykrywą i okuciem – do wody	28	3	84
14.	szafle do zlewania brudów	2	1,5	3
15.	kubły z uszami do zaspokajania naturalnych potrzeb	28	3	84
16.	pataczka do prania bielizny	1		9
17.	pataczka do prania bielizny z 3 żelaznymi obręczami	1		12
18.	balie żelazne okute 2 obręczami	3	8	24
19.	konewki do wody okute 3 obręczami	28	3	84
20.	szafiki okute 2 obręczami			5,1
21.	kubły do naturalnych potrzeb z 3 obręczami	27	5	135
22.	kajdany ręczne	6	10	60
23.	kłódki do zamykania drzwi więziennych	35	4	140
24.	siekiery do rąbania drewna	6	6	36
25.	berlacze dla dozorców pilnujących pracujących więźniów	6	36	216
26.	pałasze z bandolierami dla straży więziennej	6	25	150
27.	berlacze dla warty więziennej	3	10	30
28.	szuby z owczych skór podszytych sukrem dla warty	3	60	180
29.	lampy ścienne oświetleniowe z blachy	3	3	9
30.	kubki blaszane do picia	40	1,15	45
31.	miski blaszane do podawania jedzenia (od pół garnca)	200	4	800
32.	zydło	12	4	48
33.	piły do rżnięcia drzewa	4	15	60
34.	reperacja i regulacja zegara			6
	Razem			3813,1

na te cele łącznie 21536,15 zł. Według kosztorysu z maja 1838 r. pilny, bieżący remont wymagał kwoty 5298,19 zł. Urządzenie fabryki płótna w więzieniu (prawdopodobnie na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych XIX w.) kosztowało 1729,08 zł, a hauptwachty przed powstaniem listopadowym i ponownie po powstaniu – 1.423,20 zł.¹⁸ Fabryka płótna, hauptwachta

oraz karcery przetrwały w więzieniu do 1881 r., ulegając likwidacji z uwagi na pilną potrzebę rozszerzenia pojemności więzienia. Dzięki temu w więzieniu przybyło 40 miejsc dla więźniów. Hauptwachcę przeniesiono do innego pomieszczenia w mieście. Pojemność więzienia od 1881 r. wynosiła 175 miejsc.¹⁹ Było to ciągle mało w stosunku do potrzeb gubernialnej od piętnastu lat

¹⁸ 17 APB/OŁ, Komisarz Obwodu Łomżyńskiego i Naczelnik Powiatu Łomżyńskiego, sygn., k. 68-69, 94.

¹⁹ Obzor Łomżyńskiej Guberni za 1881 g., s. 46-47.

Łomży. Ponadto przeprowadzane corocznie remonty nie przynosiły nawet w oficjalnych ocenach pozytywnych zmian w stanie technicznym i sanitarnym więzienia. Doraźnie starano się polepszyć sytuację poprzez rozbudowę więzienia. W 1883 r. dobudowano skrzydło (koszt 2529,21 rb.), w którym ulokowano 50-osobowy oddział kobiecy.²⁰ Nie zachowały się żadne opisy ani plany tego skrzydła. Można tylko domniemywać, że było ono równoległe do skrzydła frontowego i stworzyło zamknięty czworobok więzienny z wewnętrznym podwórzem. W ten sposób powrócono do pierwotnej koncepcji inż. A. Groffe z 1823 r.

W takim stanie, z pojemnością na 225 osób, więzienie przetrwało do 1892 r., gdy przeniesione zostało do nowego gmachu przy Szosie Śniadowskiej. Obiekt byłego więzienia w kolejnych latach pełnił różne funkcje, służąc różnym instytucjom (m.in. przytułek, drukarnia, redakcja itp.). Fizycznie przestał istnieć po rozbiórce przeprowadzonej w okresie maj – czerwiec 1935 r.²¹

2. Powstanie i funkcjonowanie łomżyńskiego więzienia gubernialnego

Gubernialna od 1866 r. Łomża nie posiadała zakładu karnego odpowiadającego potrzebom społecznym, a tym bardziej gubernialnym. Dotychczasowe więzienie, aczkolwiek zaledwie 41 – letnie, było już przestarzałe technicznie, nie dysponowało celami pojedynczymi, a jedynie 28 celami ogólnymi o pojemności zaledwie 135 miejsc. Było to zdecydowanie za mało w stosunku do rosnących wciąż potrzeb, które ujawniały się szczególnie ostro w okresie powstania styczniowego. Rosło więc z roku na rok zagęszczenie więzienia, jak i ciągłe narzekanie także ze strony miejscowych władz na brak możliwości utrzymania w nim należytego stanu sanitarnego pomimo corocznych remontów bieżących. Według stanu na 1 stycznia 1871 r. w zakładzie przebywało 219 więźniów, czyli o 84 (62%) więcej niż przewidywał stan normatywny. Niezbyt wiarygodnie

wyglądają oficjalne dane o napływie w ciągu roku zaledwie 27 więźniów. Łącznie w 1871 r. w więzieniu łomżyńskim przebywało od 210 do 240 osób, w tym od 100 do 130 (47,61 – 54,16%) więźniów śledczych. Wynikało to z powszechnego w Królestwie i Rosji braku oddzielnych więzień śledczych, więzień dla kobiet czy zamkniętych zakładów poprawczych. Oczywista stała się konieczność reform penitencjarnych. W latach 1868-1869 wybudowano w Rosji 5 nowych więzień, 6 wyremontowano, 10 budynków (w tym 8 wynajętych od osób prywatnych) przysposobiono na potrzeby więzienia. W 1872 r. powołano specjalną Komisję dla opracowania ogólnego, systematycznego projektu reform. W rezultacie obliczono, że na reorganizację więziennictwa potrzeba 42 mln rb., którymi jak się okazało, nie dysponowała kasa państwowa. Kolejna Komisja z 1877 r. skoncentrowała się na powołaniu do życia centralnego organu zarządzającego więziennictwem w skali imperium. Dnia 27 II (11 III) 1879 r. utworzono Główny Zarząd Więziennictwa podległy początkowo MSW, a od końca 1885 r. do 1917 r. Ministerstwu Sprawiedliwości.²²

Z pierwszego sprawozdania Głównego Zarządu Więziennictwa obejmującego okres od 16 czerwca 1880 r. do końca 1881 r. wynikało, że ogólny stan więzień jest opłakany, panuje w nich chaos, a na 75 tys. miejsc w więzieniach przypadało 1880 r. 95 tys. więźniów. Należało więc pilnie budować nowe i nowoczesne więzienia. Na ten cel wygospodarowano w latach 1880 – 1883 5028231 rb. Z kwoty tej na budowę nowych obiektów użyto 1438605 rb., nadal jednak główną część funduszy (3500000 rb.) trzeba było przeznaczyć na budowę i remonty starych murów.²³ W latach 1889-1895 oddano do użytku trzy duże zakłady karne: 2 w St. Petersburgu o pojemności 1160 miejsc (1892 r.) i 700 miejsc (1894 r.) oraz w Odessie na 681 miejsc (1894 r.). Także w Łomży w 1882 r. podjęto myśl o budowie nowego więzienia. Początkowo planowano zlokalizować je przy Szosie Zambrowskiej w odległości 0,5 wiorsty od miasta, lecz z zamiaru tego zrezygnowano.

Nowy gubernator łomżyński Roman Essen, objąwszy swój urząd w 1883 r., natychmiast

²⁰ Obzor Łomżyńskiej Guberni za 1883 g., s. 44-45, Pamiatnaja kniżka łomżyńskiej guberni na 1888 g., s. 15.

²¹ A. Chętnik, *Z przeszłości i zabytków Łomży*. Zbiór wiadomości z 31 ilustracjami, Nowogród-Łomża 1937, s. 16. Na s. 27 zdjęcie przedstawiające początek rozbiórki więzby dachowej starego więzienia.

²² M. N. Gernet, *Istorija carskoj tiurny*, t. III, Moskwa 1948, s. 24-35.

²³ Tamże.

zainteresował się przedłożonym mu projektem budowy nowego więzienia. Podjęte zostały liczne zabiegi urzędowe, które doprowadziły w latach 1889-1890 do zatwierdzenia planu budowy i podjęcia wstępnych naliczeń kosztów. Twórcą projektu był architekt Feliks Nowicki. Pracami wykonawczymi kierował warszawski kupiec Igildii J.D. Wegenmeister. Węzienie zlokalizowano przy Szosie Śniadowskiej (obecnie Aleja Legionów), w odległości 300 sążni (1365 m) od miasta, na placu o powierzchni 1 dziesięciny 1940 sążni² (19752 m²).

W dniu 9 (21) IV 1891 r. rozpoczęto w obecności gubernatora i innych przedstawicieli miejscowych władz roboty fundamentowe, uroczystie kładąc kamień węgielny i zamurując w hermetycznym pojemniku akt erekcyjny spisany na pergaminie w języku rosyjskim o następującej treści:

Zdanije Łomżyńskiej tiurmy założeno w 1891 godu, w carstwowanije Gosudara-Imperatora Aleksandra III-ego, w bytnost: Ministrom Wnutriennych Dieł J.N. Durnowo, Naczalnikom Gławnogo Tiuremnogo Uprawlenija M.N. Gałkina – Wrasskago Gławnym Naczalnikom generał adiutanta I.W. Gurko, Łomżyńskim Gubernatorom R.W. Esssen.

Nastojaszczaja tiurma rasczitana na 450 czelowiek, stroitsia s podriada Warszawskim 1-oj gildii Kupcom Ju.D. Wegnemeisterom po projektu architekta F.K. Nowickogo.

Obszczaja stoimast wsiech rabot predpotożena w 350 000 rublej”.²⁴

Powyższy dokument został podpisany przez wszystkich obecnych na uroczystości. Prace budowlane całego kompleksu więziennego prowadzono w rekordowym nawet jak na obecne warunki tempie i zakończono po 18 miesiącach w październiku 1892 r. Dnia 25 X (6 XI) 1892 r. uroczystie poświęcono nowe więzienie, dając początek jego działalności.²⁵

Na kompleks obiektów więziennych składały się:

1. Budynek dwupiętrowy wolnostojący przy samej ulicy, nieposiadający przejść na teren więzienia (obecnie siedziba szkoły muzycznej I i II stopnia). Budynek służył celom administracji więziennej głównie na mieszkania.

Jeszcze w 1914 r. mieszkali tu naczelnik więzienia wraz z rodziną, pisarz więzienny oraz jedenaście rodzin strażników w ciasnych jednopokojowych pomieszczeniach.

2. Budynek zwany domem dla administracji, równoległy do budynku frontowego. W przebudowanej nieco formie istnieje do dziś jako blok mieszkalny przy ul. Dmowskiego. Na parterze mieściły się kancelaria więzienna, sala widzeń, sala strażnika, kancelaria ekonomy, szatnia oraz cele ogólne dla mężczyzn. Na I piętrze był szpital żeński oraz trzy cele ogólne dla 27 kobiet. Na II piętrze i lewym skrzydle budynku przylegającego do domu administracji znajdowało się 59 cel pojedynczych żeńskich, a w piwnicy – parowy kocioł służący centralnemu ogrzewaniu cel pojedynczych oddziału żeńskiego. Ponadto były tam kuchnia, piekarnia, pomieszczenia na kiszonki oraz pomieszczenia warsztatów tkackich.
- 3-4. Dwa skrzydła w kształcie litery V połączone rotundą z domem administracji, budynki 3-piętrowe mieszczące 230 cel pojedynczych dla mężczyzn. Rotunda łącząca je z domem administracji dawała strażnikom wgląd na korytarze oddziałów męskich i ułatwiała nadzór nad więźniami. W rotundzie ulokowane były obiekty sakralne, to jest cerkiew więzienna, kaplica rzymskokatolicka oraz sala modlitewna dla Żydów. Piwnica mieściła parową kotłownię ogrzewającą oddziały męskie. Strych wykorzystywany był do suszenia bielizny.
5. Cztery parterowe budynki, w których znajdowały się: szpital, lazaret męski (obecnie Archiwum Państwowe w Łomży), pralnia, łaźnia i trupiarnia.
6. Budynek wewnątrz jednego z czterech podwórzki więziennych mieścił: pompę parową i ręczną pompę wodną, zbudowane nad główną studnią, które tłoczyły wodę do rezerwuaru umieszczonego na poddaszu, skąd rurami woda rozprowadzana była do różnych pomieszczeń.

Szczegółowy, w pełni wiarygodny i niepodważalny obraz obiektów więziennych oddawałyby tylko plany architektoniczno-urbanistyczne. Niestety takie plany nie zachowały się w archiwach. Brak jest także zdjęć obiektów. Jedyne znane zdjęcie pochodzące prawdopodobnie z okresu I wojny światowej bądź tuż po jej zakończeniu, przedstawiające panoramę więzienia zrobioną od

²⁴ *Pamiatnaja kniżka łomżyńskiej gubernii na 1893 g.*, art. „Nowaja łomżyńska tiurma”, s. 12, także: „Tjuriemnyj wiestnik”, nr 3, 1893 g., s. 111-112 – określa koszt budowy na ponad 400 tys. rb.

²⁵ Tamże, s. 13; A. Moritz, *Aus der geschichte Stand Lomża*, Lomża 1915 r., s. 24.

strony obecnej Alei Legionów, mniej więcej na wysokości skrzyżowania z ulicą Sikorskiego, nie daje pełnego obrazu obiektów więziennych.

Pomieszczenia budynku frontowego mieszkalnego ogrzewane były tradycyjnie przy pomocy holenderskich pieców kaflowych. Natomiast budynki mieszczące więźniów miały ogrzewanie centralne na wzór więzienia dla krótkoterminowych więźniów w St. Petersburgu.

W każdym z głównych korytarzy były specjalne pomieszczenia z bateriami wentylacyjnymi dla zwilżania powietrza. W celach znajdowały się kanały wentylacyjne wyciągające zużyte powietrze i wprowadzające świeże, działające z zastosowaniem pobudzenia ciągu przy pomocy powietrza nagrzewanego w specjalnych piecach. Do wszystkich pomieszczeń doprowadzono wodę oraz kanalizację na odpływ wody i nieczystości. Wyjątek stanowiły cele ogólne, gdzie potrzeby naturalne załatwiono w wiadra (parasze opróżniano 2 razy dziennie). Pomieszczenia więzienne wyposażono w system alarmowy przy zastosowaniu dzwonków elektrycznych. Więzień w razie potrzeby przy pomocy dzwonka mógł przywołać strażnika. Mankamentem tego systemu był brak połączenia z budynkiem frontowym, w którym zamieszkiwał naczelnik, jego zastępca i strażnicy. W sytuacjach nadzwyczajnych, jak przykładowo opanowanie więzienia przez zbuntowanych więźniów, nie było więc żadnej możliwości poinformowania naczelnika i strażników poza służbą. Uległo to zmianie prawdopodobnie dopiero pod koniec 1907 r., gdy Główny Zarząd Więziennictwa w październiku 1907 r. przełał 16 rb. na połączenie elektrycznych dzwonków dyżurki strażników z mieszkaniem naczelnika, które wykonał mechanik więzienny A. Lisiecki.

Oświetlenie pomieszczeń więziennych zapewniały lampy naftowe w ilości 436 sztuk. Na zewnątrz więzienie było oświetlane przez lampy naftowo-żarowe systemu Gałkina i „Samoswiat”.

Od momentu uruchomienia kancelarii więzienia naczelnik posiadał połączenie telefoniczne z gubernatorem, wicegubernatorem i prokuratorem Sądu Okręgowego w Łomży. Telefon więzienny posiadał numer 13. Wewnętrznych połączeń nie było.²⁶

Wszystkie budynki więzienne oraz otaczający je mur wzniesione były z czerwonej cegły. Dachy pokryto blachą cynkową. Brama wjazdowa na

dzielnice więzienny znajdowała się w murze więziennym. Na lewo od budynku frontowego niemieszkalnego, patrząc na wprost od ulicy Śniadowskiej w głąb dzisiejszej ul. Dmowskiego, której lewą pierzeją przebiegał ówczesny mur więzienny na wysokość kilku metrów, wewnątrz znajdowały się co najmniej cztery podwórza (spacerowe i gospodarcze) przedzielone murami.

Na wolnym placu za budynkami więziennymi, najwięcej w rejonie obecnego placu budowlanego i garaży przy ulicy Dmowskiego, planowano od początku urządzić ogród warzywny i owocowy. Planów tych najprawdopodobniej nie zrealizowano aż do odzyskania niepodległości przez Polskę. Budynki więzienia łomżyńskiego oddane do użytku w 1892 roku prawie bez zmian przetrwały aż do 1944 r., ulegając z niewielkimi wyjątkami całkowitej zagładzie w wyniku działań wojennych i decyzji powojennych o rozbiórce.

Oprócz wymienionych wyżej obiektów tworzących kompleks więzienny po 1892 r. wewnątrz ogrodzenia więziennego przybyło kilka pomocniczych budynków gospodarczych o różnej trwałości. Należały do nich:

1. Chłodnia drewniana służąca niezbyt skutecznie, szczególnie w okresie letnim, przechowywaniu artykułów żywnościowych. W 1907 roku komisja zakwalifikowała ją do rozbiórki. W jej miejsce postulowano zbudować nową murowaną piwnicę ziemną. Przedstawiono kosztorys robót na kwotę 1795,37 rb. Nigdy nie doszło do realizacji tego zamiaru.
2. Koniusznia – zbudowana z cegły, kryta blachą. Stały w niej konie służące potrzebom transportowym więzienia oraz obstawa tzw. obozu asenizacyjnego powstałego na potrzeby więzienia oraz na zlecenie wywozu nieczystości z zewnątrz. W budynku tym były oddzielne pomieszczenia na siano, spichlerz na owies.
3. Wiata drewniana kryta blachą służąca przechowywaniu drewnianej beczki asenizacyjnej.
4. Wiata na słupach drewnianych kryta papą – skład słomy.
5. Komórka drewniana kryta papą – skład węgla.
6. Komórka drewniana kryta blachą służąca potrzebom gospodarczym.
7. Komórka murowana kryta papą służąca celom gospodarczym.

²⁶ Tamże, s. 13-15.

Według danych w 1902 roku kompleks więzienny liczył 11 budynków.²⁷

Poza wymienionymi obiektami podstawowymi i pomocniczymi w skład kompleksu więziennego w Łomży wypada zaliczyć także nie objęty prawdziwie murami więziennymi, lecz nierozzerwalnie związany z więzieniem tak zwany szpital choleryczny wystawiony w okresie epidemii tej choroby w Łomży poza murami więzienia, który na szczęście ominęła rola, do której był przeznaczony, a którego dwa pomieszczenia wykorzystywano jako mieszkania dla 5-7 strażników kawalerów.

W kompleksie budynków więziennych nie znalazła się nigdy jako oddzielny obiekt planowana ciągle, lecz odkładana w realizacji, suszarnia bielizny więziennej. Zamiast niej wykorzystywano do suszenia bielizny zaadoptowany na ten cel strych budynku administracyjno-więziennego.

Nie udało się też nigdy administracji carskiej zbudować przy więzieniu budynku mieszkalnego dla całości administracji i straży więziennej, co rozwiązałyby bardzo trudną cały czas sytuację w tym względzie. Znalaziono połowiczne i jak się okazało spóźnione rozwiązanie w postaci wynajęcia w lipcu 1914 roku piętrowego budynku drewnianego należącego do Żyda Jonsza Puchalskiego, stojącego przy szosie Śniadowskiej nieopodal więzienia przy Alei Mikołaja Kopernika rozebranego w drugiej połowie 1995 r., które miało pomieścić 17 rodzin strażników, w tym 6 na parterze, 7 na pierwszym piętrze i 4 w dwóch szczytowych partiach strychu. Budynek po adaptacji przejęto, lecz brak pewności czy zdążono go zasiedlić, uwzględniając wrześnieową ewakuację 1914 r.²⁸

Nie doczekały się też realizacji zmiany budowy wież strażniczych, co najmniej w zwieńczeniu murów okalających więzienie. Stanowiło to konieczność utrzymywania stałych posterunków ochronnych na zewnątrz więzienia.

Więzienie karno-śledcze systemu centralnego zbudowane w Łomży w 1892 roku jako więzienie gubernialne posiadało pojemność na 450

więźniów. Do rozmieszczenia więźniów służyło 230 cel pojedynczych i 11 cel ogólnych (dla 121 osób) dla mężczyzn, 59 cel pojedynczych i 3 cele ogólne (dziewięcioosobowe dla 27 osób) dla kobiet, 8 karcerów, 1 lazaret, szpital w oddzielnym budynku z trzema salami dla 26 chorych mężczyzn, apteką i gabinetem lekarskim, 1 lazaret żeński zajmujący wydzielone cele na oddziale kobiet dla 12 chorych więźniarek.²⁹

Parametry cel na podstawie danych medycznych z 1903 r. były następujące: 1 i 2 piętro długość – 6 łokci (3,46 m), szerokość – 4,5 łokcia (2,59 m), wysokość – 4,5 łokcia (2,59 m), kubatura – 22,7 m³. Cele na parterze różniły się tylko nieco wyższą, a na 3 piętrze – nieco niższą wysokością. We wszystkich przypadkach cele pojedyncze przewyższały normę rosyjską przewidującą 22 m³ powietrza na osobę przy pobycie całodobowym. Dla spędzających w celi tylko noc i dni wolne cele miały kubaturę dwukrotnie wyższą od normy (11 m³). Także powierzchnia okien była dużo większa od normy (0,5 m). Natomiast okna cel pojedynczych w przypadkach całodobowego przebywania więźnia były poniżej normy wynoszącej 1 m² i posiadały wymiar kwadratu o bokach 1,5 łokcia (0,84 m²). Nieco większe okna znajdowały się w celach ogólnych, wysokość 1,5 łokcia (0,84 m²) i szerokość 2,5 łokcia (1,40 m), czyli o powierzchni 1,18 m². Powierzchnia okien w stosunku do powierzchni podłóg w więzieniu łomżyńskim była korzystniejsza niż w innych więzieniach Królestwa Polskiego i wynosiła jak 1:7 zarówno w celach pojedynczych jak i ogólnych. Z braku innych danych na tej podstawie, jak również informacji o normach powietrza (16m³/osobę przy pobycie całodobowym i 10m³/osobę przy pobycie tylko nocnym) o rozmiarach ogólnej sali i lazarecie męskim można domniemywać, że cele ogólne męskie miały ponad 70 m², ok. 176 m³ i było w nich co najmniej 10 okien.

W celach, w których więźniowie pracowali, minimalna norma powietrza na osobę przewidywała 8 m³. Stosowano ją nieoficjalnie także w Królestwie Polskim, uwzględniając powyższe normy. Na początku XX wieku oceniono z punktu widzenia zdrowotnego, że więzienie łomżyńskie jest im bliskie w przeciwieństwie do innych więzień Królestwa Polskiego, które daleko odbiegały od wymaganego poziomu.

²⁷ Tamże.

²⁸ APŁ, ŁGT 42, O najmie kwartir dla nadzirателей nie polzujuszczichsia takowymi w nature, k. 1, 5-11, 17-18, 21, 30; WAPB, ŁGP 1364 O torgach na postawku dla Łomżyńskiej tiumy w 1912 godu, k. 25; sygn. 1377 Ob. ustroistwie kwartir dla tiuremnych nadzirателей, k. 2-4, 14, 17-18, 21, 33, 38, 42; sygn. 1399, O razchodach na mielkije poczinki i jezegodnyj remont łomżyńskich tiuremnych zdaniy w 1914 g., k. 1, 4-9, 30-31.

²⁹ Patrz: „Echa Płockie i Łomżyńskie”, nr 40 (118), 20(8) V 1890 r., s. 3; por. *Obzory łomżyńskiej gubernii za 1894 g.*, s. 46.

Budynek lazaretu męskiego składał się z dwóch sal ogólnych dla chorych o rozmiarach przedstawionych w łokciach: 20 (12 m) x 12 (6,72 m) x 9 (5,04 m), czyli o powierzchni 8084 m² i o kubaturze 406,42 m³, jednej sali ogólnej o mniejszej powierzchni, jednej sali mieszczącej aptekę i jednej sali będącej gabinetem lekarskim. Normy powietrza przypadające na chorego więźnia w miarę zagęszczenia więzienia obniżały się i tak w 1903 r. norma wynosiła 18,66 m³, a w rok później już tylko 14,00 m³. Okna w lazarecie męskim odpowiadały rozmiarami oknom cel ogólnych i znajdowały się na wysokości 2,51 łokcia (1,4m) nad podłogą.³⁰

Wyposażenie celi pojedynczej stanowiły żelazne łóżko, zamykane na dzień do ściany, stół, taboret, półka przy ścianie nad stołem na naczynia, pojemnik na zupeę, talerz, kubek blaszany i chleb, w kącie obok drzwi sedes z hermetycznie zamykającą się klapą połączony z rurą kanalizacyjną, a potem zwykle wiadro opróżniane dwa razy dziennie, piec kaloryferowy (centralne ogrzewanie). Cele pojedyncze wyposażone były także w dzwonki elektryczne połączone z posterunkiem strażnika umożliwiające jego wezwanie w razie nagłej i pilnej potrzeby. W metalowych drzwiach zamykanych od zewnątrz znajdowały się dwa otwory. Wyżej mały służący obserwacji celi i niżej duży otwierany z zewnątrz, służący podawaniu pożywienia. Cele ogólne zamykane były drzwiami z żelaznej kraty ułatwiającej obserwację więźniów i niepowodującej oziębienia, gdyż korytarze były ogrzewane centralnie. Podłogi w celach były do 1898 r. drewniane, ale na skutek szybko postępującego zagrzybienia zostały w trakcie remontu (koszt 4135, 42 rb.) wymienione na asfaltowe. Nowe podłogi, praktyczne w zakresie ich utrzymania, zdecydowanie negatywnie oddziaływały na stan zdrowia więźniów. W niezmiennym stanie przetrwały okres administracji rosyjskiej, a następnie niemieckiej po 1918 roku. Korytarze na poszczególnych galeriach kończyły się pomieszczeniami ustępowymi oddzielnymi na 3 osoby. Korzystali z nich głównie więźniowie z cel ogólnych, a także więźniowie cel pojedynczych wynoszący 2 razy dziennie celem opróżnienia parase (wiadra na nieczystości).³¹

Więzienie posiadało instrukcję działań administracji nadzoru więziennego na wypadek pożaru. Przewidywały one nagły sygnał trąbki po zauważeniu pożaru. Trąbki znajdowały się zarówno na posterunkach wewnętrznych, jak i zewnętrznych w dyspozycji strażników. Na sygnał alarmowy następowała zbiórka administracji, strażników i naczelnika. Więźniów przeprowadzano do innych pomieszczeń, przy większym zagrożeniu na podwórko pod nadzorem strażników, a w miarę potrzeb wezwanej drużyny konwojowej lub wojska. Jeśli zachodziła potrzeba poprzez policję, wzywano straż. Na naczelniku spoczywał obowiązek szkolenia przeciwpożarowego strażników minimum 2 razy w miesiącu.

Mimo że budynki więzienne należały do najwyższych i największych obiektów w mieście i przez to najbardziej narażone były na negatywne skutki wyładowań atmosferycznych, do 1914 r. nie posiadały instalacji odgromowej. Dopiero 13 (26) VIII 1913 r. Główny Zarząd Więziennictwa wygosparował dla więzienia łomżyńskiego 100 rb. na zainstalowanie piorunochronów oraz 334,50 rb. na niezbędny sprzęt gaśniczy (4 beczki o wartości 60 rb., 2 bosaki – 5 rb., 6 toporków – 15 rb., 2 łomy – 3,5 rb., jedną drabinę – 50 rb., 2 linki ratunkowe – 6 rb., 2 skrzynki do przechowywania sprzętu – 6 rb.) i remont pompy wodnej w wysokości 189 rb. Dostawę wymienionego sprzętu i naprawę pompy zrealizował łomżyński kupiec Noach Kawkiewicz 25 V (7 VI) 1914 r. Jego firma wykonała także 9 (22) VI 1914 r. instalację odgromową na budynkach więzienia.

Sprawy zabezpieczenia przeciwpożarowego obiektów więziennych były przedmiotem zainteresowania specjalnej komisji, w skład której wchodził: radca Wydziału Wojska Polskiego Urzędu Gubernialnego – Sztaniwarcew, inżynier miejski – Tittenbrun, przedstawiciel Zarządu Towarzystwa Pożarowego – Kurcysz, a z ramienia więzienia – naczelnik z obu zastępcami i mechanik więzienny A. Lisiecki. W dniu 20 XI (3 XII) 1912 r. powyższa komisja dokonała oględzin wszystkich budynków więzienia, po czym stwierdziła, że z uwagi na murowane kryte blachą budynki, schody murowane bądź blaszane, bieżącą wodę z wodociągu, zagrożenie pożarowe nie jest zbyt wielkie. Pewne zagrożenie stwarzała drewniana więźba dachowa na budynkach więziennych oraz brak w Łomży Zawodowej Straży Ogniowej. Straż ochotnicza często interweniowała natomiast

³⁰ L. Wernic, *Stan zdrowotny domów kary*, Odbitka: „Zdrowie”, nr 12 z 1907 r., s. 31-32.

³¹ *Łomżyńska katorż*, w: *Obzór łomżyńskiej guberni na 1898 g.*, s. 128; *Pamiętna książka łomżyńskiej guberni na 1893 g.*, s. 14-15; L. Wernic, dz. cyt., s. 31.

dopiero po godzinie od sygnału o pożarze. W rezultacie komisja zaleciła, oprócz wykonania wspomnianej już instalacji odgromowej, także inne niezbędne czynności, jak:

- 1) Pomalowanie kominów na poddaszach.
- 2) Przybicie blachy przy wszystkich trzonach kuchennych, by zapobiec rozniecaniu ognia przez wypadające z paleniska rozżarzone węgle.
- 3) Wykonanie dwóch skrzyń – pojemników na piasek, które należało umieścić w miejscu napełniania lamp naftą.
- 4) Zakupienie 8 sygnałnych trąbek do alarmowania o pożarze.
- 5) Przystosowanie trzech hydrauliczków znajdujących się na podwórzach więziennych do instalowania posiadanego węża z jednoczesnym zakupem w warszawskiej fabryce „techa” pompy wodnej.
- 6) Zakupienie 7 odpowiednich dla tej pompy hydrantów marki „Kostel” firmy langenzipan, w tym 4 sztuki o numerze 34 razem z zasysającymi i wynurzającymi strumień wody wężami i 3 sztuki o numerze 40 z podobnym oprzyrządowaniem, a jednocześnie 10 blaszanych wiader dla nich. Sprzęt ten był zdaniem komisji niezbędny, bo posiadał uniwersalne zastosowanie przy gaszeniu pożarów hydro-pultry (wężę wyrzucające wodę). Postulowano rozmieścić po jednym na trzech ogólnych oddziałach męskich, na oddziale żeńskim, na prawym i lewym skrzydle, w piwnicy przy magazynie odzieżowym i w warsztacie tkackim, przy pomieszczeniach kuchni, piekarni i warsztatach oraz 2 w budynku administracji.
- 7) Zakupienie 4 żelaznych pojemników mieszczących po 15 wiader każdy i niezbędnych jako rezerwuary wody przy użyciu hydro-pultry „Kostel”.
- 8) Zakupienie przenośnego węża pożarowego z pełnym oprzyrządowaniem długości 15 arszynów (10,65 m), węża zapasowego razem z łącznikiem rozkładanej drabiny pożarowej, 6 toporów (po 3 małe i duże), 2 bosaków, 2 łomów, 2 lin po 8 tężni, 17 m każda, 2 respiratorów umożliwiających oddychanie w dymie z pożarowymi torbami.
- 9) Dokonanie remontów pomp, z których jedna znajdowała się na studni, a stara przy studni artezyjskiej. Remont był niezbędny, gdyż awaria nowej pracującej pompy mogła pozabawić całe więzienie wody, co w przypadku pożaru groziłoby katastrofą.

Kosztorys na realizację powyższych przedsięwzięć dotyczył kwoty 1240,89 rb. Do 1914 r. zrealizowano, jak się wydaje, tylko niewielką część zalecanych czynności w zakresie prawidłowego zabezpieczenia przeciwpożarowego więzienia łomżyńskiego, wydając na to kwotę 334,5 rb., czyli niewiele ponad czwartą część.

Pomimo braków w zabezpieczeniu przeciwpożarowym więzienia nie odnotowano w nim żadnych z całą pewnością poważniejszych zagrożeń pożarowych.

3. Organizacja bezpieczeństwa obiektów więziennych

Fizycznie więzienie od miasta, a więźniów od wolności odgradzał mur ceglany opasujący blisko dwuhektarowy plac zajmowany przez obiekty więzienne. Nie wiemy, jaka była jego wysokość. Przez analogię do muru przy starym więzieniu oraz na podstawie zachowanego zdjęcia z dużym prawdopodobieństwem można stwierdzić, że jego wysokość była w granicach trzech metrów. Poza tym szczyt muru nie posiadał dodatkowych zabezpieczeń utrudniających jego sforsowanie. Spoina cementowa cegieł była bardzo solidna, o czym świadczą znane i nieudane próby jej wykruszenia i przez wyłam dokonania ucieczki. Natomiast sforsowanie muru górą nie było zadaniem niewykonalnym, co potwierdzają także znane przykłady ucieczek więziennych.

W murze od strony ulicy Śniadowskiej, na odcinku przylegającym z lewej strony była główna brama wjazdowa do więzienia i wąska brama wyjściowa. Tylko tędy mogli dostać się do więzienia także naczelnik i strażnicy zamieszkujący w budynku administracyjnym (obecnie Szkoła Muzyczna), który nie miał bezpośredniego połączenia z więzieniem ze względów bezpieczeństwa. Z dwóch boków murów znajdowały się jeszcze dwie małe bramki, ale rzadko używane. Mury więzienia łomżyńskiego do odzyskania niepodległości przez Polskę nie posiadały charakterystycznych dla tego typu budowli wież strażniczych. Kierownictwo więzienia podnosiło niejednokrotnie konieczność ich zbudowania, lecz zwykle przeważały jak się wydaje względy oszczędnościowe. Generalnie zapewnienie bezpieczeństwa w więzieniu spoczywało na strażnikach więziennych wspomaganym w różnych okresach, szczególnie zaś w okresie rewolucji

1905-1907 i latach porewolucyjnych, przez wojsko i policyjną formację straż ziemską.

Rozmieszczenie i stan ilościowy posterunków wewnątrz i na zewnątrz więzienia w poszczególnych latach ulegały zmianom, lecz nie były to zmiany o większym znaczeniu. Na ogół posterunki były dwuosobowe, ale z uwagi na braki kadrowe czasami tylko jednoosobowe. Wewnątrz więzienia znajdowało się 8 posterunków na oddziałach męskich (146 strażników) i 2 posterunki na oddziałach żeńskich (4 strażniczki). Pracę więźniów nadzorowało 3 strażników w kuchni, magazynach itp. oraz 4 strażników – w warsztatach. W kancelarii więziennej służbę pełnił 1 strażnik, a dozór nad więźniami spacerującymi i wychodzącymi do pracy – 5 strażników. Ich liczba przy każdej z tych czynności uzależniona była od zleceń na pracę w danym dniu bądź ich braku. Z więzienia wychodziło do pracy co najmniej dwóch strażników. Strażniczki nie pełniły służby na posterunkach zewnętrznych, natomiast były dwa zewnętrzne posterunki męskie z 4 strażnikami. Jeden pełnił całodobową służbę przy bramie. Trzech starszych strażników, w tym 1 kobieta odpowiadało za prawidłowy przebieg służby młodszych strażników. Oprócz nadzoru uczestniczyli w kontrolach cel z udziałem strażników oddziałowych, a często także kierownictwa więzienia.

Prawdopodobnie w 1908 r. specjalna komisja pod przewodnictwem dowódcy Pierwszej Brygady VI Drużyny Kawalerii generała majora von Kabe z udziałem innych dowódców, komendanta Miasta Łomży, miejscowego policmajstra i innych dokonała przeglądu różnych posterunków wartowniczych na terenie garnizonu łomżyńskiego celem wyjaśnienia możliwości ich redukcji i powrotu do ich właściwych zajęć. Komisja stwierdziła, że przy więzieniu łomżyńskim istniało siedem całodobowych posterunków, po 2 z każdej strony murów więziennych i 1 przy pomieszczeniu warty od strony ul. Śniadowskiej. Komisja orzekła, że zainstalowanie przy każdej ze stron muru więziennego 2 lamp oświetlających teren przylegający do ścian pozwoli zredukować posterunki do połowy, to jest do jednego z każdej strony, w ten sposób do trzech posterunków potrzeba będzie jednorazowo 9 osób, a w ciągu doby od 15 do 24 osób.

Zalecenie te zrealizowano. Żołnierzy w ochronie zakładu karnego wykorzystywano jeszcze do 1910 roku. W ciągu dnia pełnili oni

służbę na trzech posterunkach wartowniczych na zewnątrz więzienia, w tym głównie obok strażnika ziemskiego pilnującego bramy wjazdowej. W ciągu nocy żołnierze wystawiali także 3 posterunki wartownicze na trzech wewnętrznych podwórkach więziennych, gdy czwarte ochraniał strażnik więzienny pełniący jednocześnie funkcję rozprawdzającego warty. W następnych latach dwa zewnętrzne posterunki obsadzali strażnicy, a ponadto nocą wartę przy więzieniu pełniło dwóch strażników ziemskich.

Służba wartownicza przy ochronie zakładu karnego zarówno żołnierzy, jak i strażników ziemskich nierozzerwalnie związana była z posiadaniem broni i ostrej amunicji. W administracji do strażników więziennych obowiązek noszenia broni na służbie był zawsze stosowany i nie dotyczył wszystkich strażników. W starym więzieniu łomżyńskim dopiero w 1832 roku zamierzano wyposażyć w berdycze strażników pilnujących więźniów wykonujących pracę na zewnątrz zakładu karnego oraz wartowników ochraniających go z zewnątrz. Strażnikom przysługiwało też prawo noszenia pałaszy, ale nie w trakcie służby. W nowym więzieniu strażnicy i kierownictwo dla ochrony osobistej oraz utrzymania porządku w zakładzie karnym posiadali prawo do noszenia na służbie broni krótkiej, a w sytuacjach zagrożenia także karabinów. Broń przechowywana była w specjalnie przystosowanej do tego celu szafie znajdującej się w gabinecie naczelnika. Dostęp do niej posiadali wyłącznie pełniący służbę, zastępca naczelnika oraz dyżurny starszy strażnik. W godzinach poza służbowych gabinet naczelnika był zamknięty i znajdował się pod specjalną uwagą dyżurnego zastępcy naczelnika i starszego strażnika. Przegląd broni odbywał się minimum 2 razy w miesiącu (pierwszego i piętnastego). Częściej niezapowiedziany przegląd miał miejsce podczas kontroli zmian strażników na posterunkach. Strażnicy na służbie nosili rewolwery z przodu z lewej strony u pasa. Nie posiadali broni strażnicy nadzorujący pracę osadzonych w warsztatach i przy innych zajęciach wewnątrz więzienia, natomiast obowiązywała ona strażników pilnujących więźniów w czasie pracy poza murami zakładu karnego. Okólnik numer 32 w 1906 r. nakazywał straży więziennej użycie broni nawet do wyciszenia śpiewu i przemówień wysyłanych na etap więźniów.

Wydany 20 XI (3 XII) 1907 r. przez Główny Zarząd Więziennictwa okólnik nr 31 zawierał

instrukcję o zasadach użycia broni przez administrację i straż więzienną. Przewidywała ona 5 przypadków użycia broni:

- 1) dla samoobrony,
- 2) dla obrony ochranianych osób oraz posterunków,
- 3) w przypadku bijatyki i zakłócenia porządku wśród więźniów,
- 4) w przypadku sprzeciwu więźniów wobec więziennej administracji i straży.
- 5) celem udaremnienia ucieczki więźniów.

Taki szeroki stopień ogólności zasad użycia broni w praktyce umożliwiał powszechność jej stosowania. Okólnik nakazywał strzelanie do okien więziennych w przypadku głośno prowadzonych przez więźniów rozmów, wyrzucania przez nie czegokolwiek, niszczenia ram. Upoważniał także służbę więzienną i ochronę więzień do używania broni przy bójkach, burdach i innych niepokojach wśród osadzonych. Przy tym zdecydowanie zakazywał strzelania w górę oraz ślepymi nabojami. Umacniało to administrację więzienną w przekonaniu, że użycie broni poczytane będzie bardziej za zasługę niż winę.

Na terenie więzienia łomżyńskiego nie odnotowano jednak stosowania przez strażników broni przeciwko więźniom, nawet w trakcie buntów i uciezek. Zdarzały się natomiast wypadki z bronią, jak chociażby 13 (16) VIII w 1907 r. w trakcie służby na jednym z oddziałów męskich dwóch strażników, Stanisław Auguścik i Stanisław Gniazdowski, wszczęli między sobą bójkę na korytarzu, w trakcie której wypalił rewolwer, który wypadł kabury tego drugiego strażnika. Strzał, który nie wyrządził nikomu krzywdy wywołał jednak krótkotrwałe niepokój i rozruchy wśród więźniów.

Do samowolnego, nieuzasadnionego użycia broni doszło także 1(14) VI 1913 r., gdy nadzorujący więźniów pracujących w sadzie Czochańskiego strażnik Litwiniuk zaczął sobie dla zabawy strzelać w powietrze z rewolweru. Za powyższe wykroczenie został dyscyplinarnie ukarany, stosunkowo łagodnie, bo tylko 2 dobanami dodatkowej służby. Karano także za zaniechanie użycia broni, czego doświadczył na sobie strażnik Piotr Kowalczyk. Otóż w trakcie jego służby na początku sierpnia 1909 r. więzień polityczny Jan Sas w czasie spaceru wszedł na dach lazaretu z widocznym zamiarem ucieczki, której ostatecznie nie zrealizował. Strażnik wbrew regulaminowi nie użył broni przeciwko więźniowi i za

to został ukarany przez naczelnika maksymalną grzywną 5 rubli.³²

Kilkakrotne przypadki użycia broni przeciwko więźniom miały miejsce w trakcie ochrony więzienia przez żołnierzy podczas rewolucji 1905-1907. W dwóch znanych takich przypadkach w 1907 roku, gdy zgodnie z rozkazem żołnierze po ostrzeżeniach strzelali do okien cel, z których wyglądali więźniowie, w jednym doszło do zabicia młodego PPS-owca, uczestnika strajku szkolnego w Łomży Zygmunta Tarnowskiego.

Pięć lat po zdławieniu rewolucji widoczne były ze strony Głównego Zarządu Więziennictwa próby rozszerzenia ograniczenia noszenia broni przez straż więzienną na oddziały cel pojedynczych i ogólnych. Pod koniec 1912 r. okólnik nr 42 zalecał odstąpienie od noszenia broni na służbie wewnątrz więzienia. Jako formę ochrony strażników oddziałowych proponowano w to miejsce wprowadzenie dodatkowych strażników pełniących dyżur za kratą oddzielającą korytarz oddziału ogólnego od reszty więzienia. Ci strażnicy mieli być uzbrojeni. W więzieniu łomżyńskim tego rozwiązania nie zastosowano, gdyż wymagałoby ono dodatkowego zatrudnienia co najmniej sześciu strażników, na co brakowało funduszy. Przy tym oceniono, że dotychczasowe zabezpieczenie strażników przed ewentualnym zagrożeniem ze strony więźniów oddziałów ogólnych jest wystarczające, gdyż drzwi w celach były podwójne – jedne stanowiła kratka, drugie były pełne, metalowe, zamykane na noc. Więźniów z tych cel wypuszczono maksymalnie 2 razy dziennie (rano i wieczorem) za osobistą potrzebą pojedynczo bądź w grupach 2-, 3-osobowych do trzymiejscowego klozetu na końcu korytarza. Robił to sam strażnik oddziałowy, chociaż względy bezpieczeństwa przewidywały dwóch, jednak to z kolei wymagałoby dodatkowego zatrudnienia trzech strażników i odpowiednich funduszy, a tych ciągle brakowało. Niedomagania w tym względzie łagodzone wyznaczaniem na służbę na oddziałach ogólnych najlepszych fizycznie i psychicznie strażników. Strażnik oddziałowy posiadał klucze tylko od drzwi wejściowych na oddział i do cel tu się znajdujących. Od parteru do drugiego piętra cele ogólne oddzielone były trzema oddziałami i na każdym poziomie zamknięte kratowanymi drzwiami odgradzającymi korytarz. Wieczorną kontrolę – przegląd cel

³² APŁ, ŁGT 101, Księga prikazow naczelnika tiumny.

w godzinach 21:00 – 23:00 oraz poranną o 6:00 przeprowadzało dwóch nieuzbrojonych strażników w obecności uzbrojonego naczelnika, jego zastępcy bądź starszego strażnika oddziałowego. W trakcie tych czynności nie odnotowano ataków ze strony więźniów.

Broń należała do specjalnego wyposażenia więzienia łomżyńskiego i była ona standardowa. Składała się głównie z rewolwerów i niewielkich ilości karabinów wraz z amunicją oraz szabel, których noszenie przysługiwało wyłącznie naczelnikowi i jego zastępcy oraz starszym strażnikom. Dane ilościowe broni zachowały się tylko w odniesieniu do lat porewolucyjnych, lecz nic nie wskazuje na to, by wcześniej znacznie odbiegały od tego stanu. W 1911 r. więzienie łomżyńskie dysponowało: 30 rewolwerami systemu Smith-Wesson z 325 nabojami, ale tylko 15 kaburami, 9 karabinami systemu Berdana ze 130 nabojami oraz 15 szablami.

W samym więzieniu ten stan uzbrojenia uznano za niewystarczający. W związku z tym zamówiono 900 sztuk naboji rewolwerowych i 720 sztuk naboji karabinowych oraz 30 sznurów rzemiennych do noszenia rewolwerów. Na początku czerwca 1911 r. decyzją Głównego Zarządu Więziennictwa zwiększono je o 10 używanych, lecz sprawnych rewolwerów przesłanych z Radomia oraz znaczne ilości amunicji, 36 sztuk sznurów i 26 kabur. W następnym roku uzbrojenie więzienia pozostawało bez zmian, natomiast wniesiono zastrzeżenia co do sprawności rewolwerów, które uznawano za niepełnosprawne z uwagi na ich wiek. Postulowano ich wymianę na nowe systemu „Browninga”, a potem „Naganta”.

W 1913 roku uzbrojenie więzienia łomżyńskiego powiększyło się o 2 karabiny żagańskie nadesłane przez zakłady zbrojeniowe w Iżewsku oraz o 200 sztuk amunicji przekazanych przez Główny Zarząd Artylerii. Zakład Zbrojeniowy w Tule, zgodnie z zamówieniem ubiegłorocznym, przesłał 30 sztuk nowych rewolwerów systemu „Nagant”, a Główny Zarząd Artylerii – 1500 sztuk amunicji rewolwerowej. Zwiększono także o 38 sztuk sznurów do noszenia broni.

Na początku 1914 roku w skład uzbrojenia strażników więzienia łomżyńskiego wchodziło: 11 sztuk karabinków z 9 rzemieniami do ich noszenia, 39 rewolwerów systemu Smith-Wesson, w tym 20 wymagających naprawy, z 811 nabojami, 30 rewolwerów systemu „Nagant”

z 1080 nabojami, 35 kaburami, 35 rzemieniami i 42 magazynkami amunicji, 11 szabel. Przewidywano wydatek 10,5 rb. na naprawę broni oraz 3,2 rb. na zakup ćwiczebnego karabinka.

W połowie 1914 r. uzbrojenie więzienia powiększyło się o 2 karabiny dragońskie wysłane 17(30) czerwca z fabryki w Iżewsku o wartości 53,81 rb., a z dniem 21VII (3 VII) – o 25 rewolwerów typu „Nagant”, przekazanych przez Wydział Wojskowo-Policyjny Urzędu Gubernialnego w Łomży.³³

Do czasu opuszczenia Łomży przez Rosjan, w tym także ewakuacji więzienia, a więc i broni, nie zaszły żadne zmiany w stanie uzbrojenia.

4. Łomżyńskie obiekty więzienne na tle innych więzień

W momencie oddania do użytku w 1892 r. więzienie łomżyńskie było jednym z dwóch więzień na terenie guberni łomżyńskiej, posługującym się od początku funkcją więzienia gubernialnego obok więzienia powiatowego w Pułtusku, które po reorganizacji administracyjnej w 1893 r. znalazło się w guberni warszawskiej i nie jest przedmiotem zainteresowania niniejszej rozprawy. W skali Królestwa Polskiego więzienie łomżyńskie było jednym z 25 zakładów karnych. Pozostałe znajdowały się w guberniach: warszawskiej – 6 (w tym tylko 1 poza Warszawą w Brześciu Kujawskim), kaliskiej – 3, kieleckiej – 3, lubelskiej – 2, piotrkowskiej – 2, płockiej – 1, radomskiej – 2, siedleckiej – 2, suwalskiej – 2. Więzień powiatowych było tylko 10, w tym między innymi w guberni łomżyńskiej (wyluczając więzienie pułtuskie) żadnego aż do 1912 roku, kiedy to areszt zespolony ostrołęcki uzyskał rangę więzienia powiatowego.

Podanie wiarygodnej liczby więzień rosyjskich w skali Imperium jest niemożliwe ze względu na nieporównywalne pomieszczenie zestawień statystycznych dotyczących różnych obszarów Imperium i ujmowanie w tych statystykach różnych podmiotów więziennych, w tym także różnych aresztów. Według sprawozdania Głównego Zarządu Więziennictwa za 1894 rok wynika, że w Królestwie Polskim było w tym czasie 125 więzień i aresztów. Faktycznie więzień było tylko

³³ WAP Białystok, Łomżyński Rząd Gubernialny. Wydział Wojskowo-Policyjny.

25, czyli 20% podanej liczby. W odniesieniu do skali Imperium podano liczbę 697 więzień ogólnego przeznaczenia, a więc daleko od faktycznego stanu, które z pewnością mieściły się podobnie jak w Królestwie Polskim w granicach 20% tej liczby.³⁴ Z całą pewnością były: 32 aresztanckie oddziały poprawcze, 8 więzień katorżniczych oraz 8 więzień przesyłkowych. Z innych danych dotyczących 1885 r. wynika, że w Rosji były 784 zakłady karne pod zarządkiem władz miejskich i ponad 600 niewielkich tak zwanych więziennych domów (etapowych, pół etapowych, hauptwacht, aresztów itp.) Przy czym dane te nie uwzględniały trzech guberni europejskich Rosji, Syberii, Turkiestanu oraz 4 obwodów (kubańskiego, permskiego, uralskiego i Wojska Dońskiego). Z kolei z danych dotyczących 1891 r. wynika, że w Rosji było 875 więzień, w tym 32 aresztanckie oddziały poprawcze, 11 więzień katorżniczych i 6 więzień przesyłkowych.³⁵

W tym samym roku co więzienie łomżyńskie oddano do użytku więzienie w St. Petersburgu, prawie trzykrotnie większe więzienie celkowe na 1150 osób, a w 2 lata później więzienie przesyłkowe na 700 osób, więzienie w Odessie na 681 osób, Kubinie (gubernia bakijska) na 200 osób, Katfalurze (okręg samarkandzki) na 100 osób, a w 1894 r. przybyło także nowe więzienie na Mokotowie w Warszawie. W 1894 r. Główny Zarząd Więziennictwa wydał na budowę i remonty więzień kwotę 1188410 rb. Jedyne znany spis zakładów karnych z 1896 roku, także niepełny, wymienia 143 więzienia w 42 guberniach, w tym 13 więzień w 8 guberniach Królestwa Polskiego.

W XX wiek Rosja wkroczyła z 895 więzieniami i aresztami, z czego na Królestwo Polskie przypadały 132 więzienia i areszty. Wśród więzień 31 stanowiły aresztanckie oddziały poprawcze, 6 więzień katorżniczych i 8 więzień przesyłkowych. Rok 1901 był kontynuacją reformy więziennej. W Rosji w Wilnie zbudowano więzienie celkowe z podziałem na tymczasowe, śledcze i żeńskie oraz wspólny szpital więzienny kosztem 1200000 rb.

Według Głównego Zarządu Więziennictwa na dzień 1(14) I 1903 r. podlegało mu 1279 więzień i aresztów, ale już dokładnie 2 lata

później 1983 miejsca odosobnione (bez Finlandii i aresztów policyjnych), w tym: więzień katorżniczych – 18, aresztanckich oddziałów poprawczych – 36, więzień w stolicy i miastach gubernialnych oraz okręgowych – 98, więzień powiatowych – 626, domów aresztanckich występujących tylko w Rosji – 714, specjalnych więzień śledczych – 2, więzień posiłkowych – 4, więzień etapowych i pół etapowych – 495.³⁶

Rok 1908 wzbogacił Rosję kilkoma wielkimi zakładami karnymi, w tym tak zwanymi centralnymi, na wzór francuskich *Maisons centrales*. Były wśród nich cieszące się od początku złą sławą więzienia katorżnicze w Orle, Smoleńsku, Moskwie, Wołogdzie, Włodzimierzu, a także zaliczane do najlepszych więzienia w Czelabińsku, Jelizawetgradzie, Bachmucie. Dokonano także przebudowy więzienia twierdzy w Szlisselburgu. Z uwagi na kształt krzyża niektóre z nich nazywano kriestami.

W więzieniach Orła, Moskwy i innych ww. przebywało wielu więźniów łomżyńskich zarówno politycznych, jak i kryminalnych, w tym szczególnie po wydarzeniach rewolucji 1905-1907 oraz deportowanych w latach 1914-1915. Pracowali też w nich ewakuowani z Łomży na skutek działań wojennych strażnicy z więzienia łomżyńskiego.

Z ostatnich danych Głównego Zarządu Więziennictwa dotyczących stanu zakładów karnych na 1(14) I 1914 r. wynika, że ich liczba wynosiła: 654 więzień o charakterze ogólnym, 30 aresztanckich oddziałów poprawczych, 22 więzienia katorżnicze, 8 więzień przesyłkowych. Ponadto było 61 zakładów poprawczych dla niepełnoletnich, ale tylko dla 2705 młodocianych przestępców, więzień pół etapowych i etapowych było prawdopodobnie 495.

Aż do I wojny światowej utrzymywały się w Rosji 2 specyficzne formy więzień, które od dawna nie istniały w Europie Zachodniej i których nie było już także na terenie Królestwa Polskiego. Były to więzienia wojskowe, w tym hauptwachty dla żołnierzy niższej rangi pełniące rolę aresztu głównie przy znaczniejszych jednostkach wojskowych, ale także oddzielne cele przy aresztach miejskich, a nawet więzieniach (tak było czasowo w Łomży) odwachy i hauptwachty dla oficerów. Liczba tych więzień nie jest znana, ale musiało ich być co

³⁴ Otczot po Gławnomu Tiuremnomu Uprawleniju za 1883-1911 g.

³⁵ M. N. Gernet, *Istoriya carskoj tiurny*, t. III, s. 264-285.

³⁶ Otczot po Gławnomu Tiuremnomu Uprawleniju za 1883-1911 g.

najmniej kilkaset i znajdowały się w gestii Ministerstwa Wojny. Żołnierzy i oficerów dosyć często z wyroków sądów wojskowych osadzano także w więzieniach cywilnych, dosyć liczne przypadki miały miejsce również w więzieniu łomżyńskim.

Więzienia klasztorne znajdowały się w gestii synodu cerkwi prawosławnej, a zapełniali je skazani przez konsystoria duchowne za odstępstwa od prawosławia, a także osadzone bez wyroku sądowego osoby duchowne zamieszane w politykę, chore umysłowo, prowadzące hulawczy tryb życia. Więzienia takiego nie było w Królestwie Polskim, a najbardziej znane znajdowało się w klasztorze sołowieckim na wyspie Morza Białego czy w klasztorze sudalskim koło Włodzimierza. Formalnie zlikwidowano je w 1905 r., ale straż utrzymywano aż do wojny.³⁷

Wśród największych 99 rosyjskich zakładów karnych o pojemności od 300 więźniów wzwyż było: 6 o pojemności ponad 1000 więźniów, 7 dla 900 więźniów, 10 dla 800 więźniów, 11 dla 600 więźniów, 57 dla 300 – 500 więźniów. Od 1900 r. zbudowano więzienia o pojemności nie większej niż 703 osoby (wileńskie – 700 osób, czelabińskie – 650 osób, jelizawietgrodzkie – 450 osób, władystockie – 313 osób, bachmuckie – 200 osób, ryskie – 192 osoby). W porównywalnym okresie (przełom 1910/1911) na terenie Niemiec było 1062 zakładów karnych zarządzanych przez Ministerstwo Sprawiedliwości, w tym 901 więzień (aresztów) o pojemności 50 osób, 11 o pojemności powyżej 500 osób i 4 mieszczące ponad 1000 osób. Ponadto pod zarządem Ministerstwa Spraw Wewnętrznych znajdowały się 53 więzienia, w tym 32 centralne (Strafanstalten) i 21 większych więzień miejskich (Gefängnisse). Pojemność tych więzień była następująca: dla 800-900 osób – 2 (Kolonja, Wrocław), 700-800 osób – 3, 600-700 osób – 12, 500-600 osób – 14 i poniżej 500 osób – 22. Tak więc standardy pojemnościowe zarówno więzień rosyjskich, jak i niemieckich były zbliżone pojemnością.

W tym okresie na terenie Niemiec norma dla nowych więzień przewidywała przeciętnie 550 miejsc. Budowano jednak więzienia z odstępstwem od niej: Anrat na 757 miejsc, Rawicz – 823, Sannenburg – 1026, Saarbrücken (1907 r.) – 250, przy czym pierwsze i ostatnie z wymienionych znajdowały się wśród sześciu więzień określanych jako najlepsze w Niemczech.

W gronie dziesięciu oficjalnie wymienionych jako najlepsze więzienia Rosji zbudowanych w latach 1884-1908 znajdowało się także więzienie łomżyńskie – jedyne w tej grupie więzienia Królestwa Polskiego. Pozostałe z najlepszych więzień to: petersburskie na 1075 miejsc zbudowane w 1884 roku, odeskie na 804 miejsca zbudowane w 1894 roku, samarskie na 900 miejsc z 1899 r., carskosielskie na 165 miejsc z 1904 r., wileńskie na 704 miejsca z 1905 r., okresowe ryskie na 123 miejsca z 1907 r., czelabińskie na 650 miejsc, jelizawietgrodzkie na 450 miejsc i bachuckie na 200 miejsc, wszystkie z 1908 roku.³⁸

Wszystkie znane opinie oficjalne, prasowe, okolicznościowe wpisy w księdze pamiątkowej z więzienia, wreszcie chyba najbardziej wiarygodne oceny więzienia pozostawione przez więźniów politycznych wystawiają więzieniu łomżyńskiemu bardzo pochlebne opinie. W 1894 roku, opisując miasta w guberni łomżyńskiej, przy opisie Łomży *Pamiętna książka* pisała: „wśród wspaniałych budowli Łomży godne uwagi jest więzienie łomżyńskie, którego budowę ukończono w 1892 roku. Nowe więzienie zbudowane wzorowo zgodnie z wszelkimi zasadami współczesnej higieny i sprawiedliwej kary. Takich więzień jak tutejsze zdaje się że jest tylko 3 w Imperium”.³⁹

Jedną z pierwszych oficjalnych i pozytywnych opinii wystawił więzieniu w 1895 roku wizytujący gubernię łomżyńską Główny Naczelnik Kraju Chwałów. W czerwcu 1898 roku w artykule zatytułowanym *Warsztaty w więzieniu* „Echa Płockie i Łomżyńskie” pisały: „Więzienie łomżyńskie należy bezwarunkowo do najlepszych tego rodzaju instytucji w naszym kraju. Zbudowane niedawno jeżeli nie podług najnowszych, to w każdym razie według nowych wymagań higieny jest godnym rzeczywiście widzenia.”⁴⁰

W dniu 25 VII (7 VIII) 1898 r. wizytował więzienie przybyły poprzedniego dnia wieczorem do Łomży wiceminister finansów W. N. Kokowcow, były zastępca naczelnika Głównego Zarządu Więziennictwa z początku

³⁷ E. Kaczyńska, *Ludzie ukarani...*, s. 372-375.

³⁸ Otczot po Głównomu Tiuremnomu Uprawleniju za 1883-1911 g.

³⁹ *Opisanija gorodow łomżyńskiej gubernii. Gorod Łomża*, w: *Pamiętna książka łomżyńskiej gubernii na 1894 g.*, s. 63-90, por. „Echa Płockie i Łomżyńskie”, nr 24, 22 X 1898 r., s. e.

⁴⁰ *Warsztaty w więzieniu*, w: „Echa Płockie i Łomżyńskie”, nr 24, 22 VI 1898 r., s. 3.

lat dziewięćdziesiątych XX w., dzięki poparciu którego powstał wizytowany zakład karny. Do więzienia przybył o 20:00 w towarzystwie gubernatora, wicegubernatora i zarządzającego akcyzą w guberniach łomżyńskiej, płockiej, suwalskiej i częściowo warszawskiej. Gościa witała administracja więzienna, radca gubernialny G.A. Worobjew odpowiedzialny za więzienie oraz wiceprokurator Sądu Okręgowego A. G. Jeremijew. Po zwiedzaniu więzienia pozostawił on w księdze pamiątkowej następujący pochlebny zapis: „Posietiw łomżyńskuju tiumru 25 ijuli 1898 r. w kaczestwie bywšezgo tiuremnogo diejatiela priczasnogo prežnich łomžińskich poriadkow, od katorych nowaja błagoustrojena i otliczno (nie wziraja na remont) sodierżimaja tiumra stol razitielno otliczestwujet w storonu łuczszego”. Naczelnik więzienia wręczył gościowi wykonany w więzieniu przycisk przedstawiający leżące kajdany, a wicegubernator jako były przewodniczący komisji budowy więzienia wręczył ozdobny album zawierający widoki zabudowań więziennych. Trwająca godzinę wizyta w więzieniu zakończyła pobyt ministra W. N. Kokowcowa w Łomży. Jak informowały 1(14) V 1902 r. „Echa Płockie i Łomżyńskie”, przebywający na terenie guberni łomżyńskiej minister wojny generał Kuropatkin dnia 26 kwietnia (9 maja) zwiedzał więzienie łomżyńskie i „był zachwycony wzorowym porządkiem i czystością”.⁴¹

W tym samym roku kolejne dwie pozytywne opinie dla więzienia łomżyńskiego wystawili 19VIII (1 IX) zwiedzający je prokurator warszawskiej Izby Sądowej E.W. Wasiljew, który pod pozycją 76 więziennej księgi pamiątkowej pozostawił pochlebny wpis dotyczący obiektu i panującego w nim wzorowego porządku. Następnego dnia generał-gubernator warszawski podobnie.

Pozytywne opinie dotyczące obiektów więzienia łomżyńskiego, jak i warunków panujących pozostawili w swych wspomnieniach więźniowie polityczni, szczególnie aresztu rewolucji 1905-1907 i okresu po rewolucyjnego, jak Roman Jabłonowski, Wincenty Jastrzębski, Bohdan Winiarski.⁴²

Wszystkie te pozytywne opinie przy jednoczesnym braku opinii zdecydowanie negatywnych

dawały realistyczny obraz więzienia łomżyńskiego jako obiektu dobrze odpowiadającego roli, którą pełniło i wyróżniało się na plus wśród podobnych obiektów w Królestwie Polskim i Cesarstwie Rosyjskim.

5. Struktura organizacyjna, rozmieszczenie i funkcjonowanie aresztów w powiecie łomżyńskim w okresie gubernialnym

Areszty były i nadal pozostają „przedsionkiem”, a jednocześnie uzupełnieniem systemu penitencjarnego. Przeznaczone były dla zatrzymanych prewencyjnie, administracyjnie oraz skazanych przez sądy gminne, sądy policji poprawczej, sądy pokoju na okres od jednego dnia do trzech miesięcy pozbawienia wolności. Areszty zgodnie z zasadami powinny się mieścić w oddzielnych obiektach, poza budynkami więziennymi. Były jednak liczne od tego czasowe odstępstwa, w tym m.in. funkcjonowanie aresztów w starym więzieniu łomżyńskim w początkach jego istnienia czy w więzieniu powiatowym w Ostrołęce w początkach XX w.

W Królestwie Polskim do czasu wprowadzenia reformy sądowej w 1876 r. areszty lokowane były najczęściej w miejscowościach będących siedzibą lokalnych władz miejskich czy gminnych, często w obiektach tychże władz (przy ratuszu lub zarządzie gminnym), lecz najczęściej w prywatnych domach wynajmowanych i zazwyczaj prowizorycznie adaptowanych dla tych celów. Od 1876 r. zatrzymanie prewencyjne miało być stosowane mocą postanowień sądowych bądź władz śledczych, a aresztowany osadzony w areszcie zapobiegawczym, który miał znajdować się w każdym powiecie. Tymczasem w Królestwie Polskim odpowiadające takim potrzebom areszty posiadało tylko 10 miast powiatowych (na 84 ogółem), w tym żadne w guberni łomżyńskiej. Rozwiązaniem miały być areszty zastępcze, w tym dotychczasowe areszty detencyjne (sądowe) oraz powiększone areszty policyjne w miastach. To ostatnie rozwiązanie budziło sprzeciwy, uważano je nawet za niegodne. Postulowano pilną potrzebę budowy nowych, odpowiadających potrzebom aresztów. Powstawały różne inicjatywy władz lokalnych, organizacji społecznych, prowadzono ożywioną korespondencję, głównie w sprawie zapewnienia

⁴¹ „Echa Płockie i Łomżyńskie”, nr 39, 14 V 1902 r., s. 1.

⁴² B. Winiarski, *Nas Pissq, Wissq i Narwiq*, Kraków 1965; R. Jabłonowski, *Wspomnienia 1905-1928*, Warszawa 1962, s. 39; W. Jastrzębski, *Wspomnienia 1885-1919*, Warszawa 1966.

środków przez władze gubernialne i ministerialne, najczęściej bez skutku.

Na terenie guberni łomżyńskiej istniejące przed reformą sądową trzy areszty detencyjne w Ostrołęce, Szczuczynie i Tykocinie po reformie pełniły nadal swe funkcje bez istotniejszych zmian organizacyjnych i lokalowych aż do stycznia 1903 r., kiedy oddano do użytku nowy, tzw. Areszt Zespolony w Ostrołęce. Kolejną zmianą było przeniesienie od stycznia 1907 r. do nowego obiektu aresztu detencyjnego z Tykocina do Wysokiego Mazowieckiego.

Wywołana reformą sądową i złym stanem obiektów potrzeba budowy aresztów nie mogła być zaspokojona ze środków centralnych. Wyszedł temu naprzeciw ukaz carski z 1(13) V 1879 r. przewidujący przeznaczenie na ten cel sum powstałych z kar pieniężnych (grzywien) nakładanych i ściąganych przez sądy pokoju, potem rozszerzony o kary pieniężne nakładane przez sądy gminne. Nie przyniosło to pożądanych efektów. Powodem było m.in. wykorzystywanie przez wójtów kwot z grzywien nie na budowę i remonty, a na wyżywienie i leczenie aresztantów. Te niedopuszczalne praktyki wytknął w 1890 r. generał-gubernator warszawski.⁴³ W 10 gminach guberni wpływy roczne były poniżej 100 rb. (np. Nowogród – 8,90 rb.) a w 3. – powyżej 100 rb. (Zambrów – 192,55 rb.). Także w kolejnych latach w Królestwie i całym Imperium przyznawano, że nie uzyskano odpowiednich kwot gwarantujących pokrycie kosztów planowanych inwestycji.

W 1892 r. lustrujący więzienia i areszty Królestwa Polskiego naczelnik Głównego Zarządu Więziennictwa Michaił Gałkin-Wraskoj stwierdził, że tylko w Warszawie oraz guberni piotrkowskiej sytuacja aresztów była w granicach normy, natomiast w pozostałych guberniach aresztowanych z wyroków sądów gminnych i sądów pokoju lokowano w aresztach policyjnych niespełniających warunków do odbycia kary nawet kilkudniowej. Najczęściej były to ciasne pomieszczenia dwuizbowe, czasami tylko jednoizbowe z przepierzeniem (wydzieleniem „osobnego” miejsca dla kobiet), a nawet prymitywne komórki. Pomieszczenia takie mogły w najlepszym przypadku, zdaniem lustrującego, służyć do krótkoterminowego zatrzymania pijaka

czy włóczęgi, a nie skazanego na kilka dni czy miesiąc aresztanta.⁴⁴

Z tych realistycznych ocen nie wyniknęły jednak w 1892 r. żadne działania mogące poprawić sytuację. Władze więzienne w porozumieniu z miejscową administracją, prokuratorami, przewodniczącymi Zjazdów Sędziów Pokoju ograniczyły się tylko do opracowania zasad funkcjonowania aresztów w Królestwie Polskim. Sankcjonowały one w zasadzie istniejącą sytuację, dopuszczając wspólne areszty zarówno dla skazanych przez sądy gminne i sądy pokoju, jak i aresztantów znajdujących się w śledztwie, a ich rozdzielenie uzależniając od możliwości lokalowych, których praktycznie nigdzie nie było.

Na terenie guberni łomżyńskiej zasady funkcjonowania aresztów, oprócz wspomnianych już uregulowań z 1892 r. dla Królestwa Polskiego, od 7 (19) IV 1898 r. regulowane były przez okólnik „Prawiła dla aresztów Łomżyńskiej Guberni” podpisany przez gubernatora S. Korfa.⁴⁵ Praktyka funkcjonowania aresztów na terenie guberni zdecydowanie odbiegała od zasad zawartych w tym piśmie. Podobnie przedstawiała się sytuacja w kolejnych latach, pomimo nowych okólników gubernatora (m.in. nr 4216 z 11 (24) VI 1906 r., nr 1553 z 12 (25) II 1907 r. czy nr 5019 z 16 (29) VI 1910 r.).

W hierarchii aresztów pierwsze miejsce zajmowały areszty detencyjne (sądowe) zarówno z uwagi na przeszłość, gdy nazywane były więzieniami detencyjnymi, jak i na rangę przetrzymywanych w nich przestępców śledczych i skazanych z wyrokami do 3 miesięcy. W guberni łomżyńskiej do 1903 r. były trzy areszty detencyjne: szczuczynski mieszczący 16 osób, ostrołęcki mieszczący zaledwie 5 osób i tykociński mieszczący 7 osób. W następnych latach funkcjonowały w guberni tylko dwa areszty detencyjne – w Szczuczynie i Tykocinie, z tym że od 1907 r. areszt tykociński przeniesiony został do Mazowiecka.

Areszty policyjne miejskie w guberni łomżyńskiej do 1893 r. znajdowały się w ośmiu miastach. Największy na 20 miejsc mieścił się w Ostrowi. Areszt kolneński i szczuczynski miały po 16 miejsc, łomżyński i makowski – po 12,

⁴³ APE, ZPSz, 1630 O sudiębnich summach na ustrojstwo miest zakluczenija 1890-1891, k. 62, 72.

⁴⁴ E. Kaczyńska, *Ludzie ukarani. Więzienia i system kar w Królestwie Polskim 1815-1914*, Warszawa 1989, s. 262.

⁴⁵ APB, ŁGP 1352 Okólniki Głównego Zarządu Więziennictwa, k. 8-10; APB/OŁ, ZPM 1621, O poriadku soobszczzenij swiedenij sudiębnym własiam ob arestantach.

pułtuski – 11, tykociński – 8 i ostrołęcki – 5. W następnych latach, po reorganizacji administracji i przejścia Pułtuska z całym powiatem do guberni warszawskiej liczba aresztów policyjnych zmniejszyła się do 7. W 1904 r. z powodu oddania do użytku Aresztu Zespolonego w Ostrołęce, który wchłonął m.in. areszt policyjny, liczba aresztów spadła do 6 (według niektórych źródeł do 5, co prawdopodobnie wynika z niebrania pod uwagę aresztu policyjnego w Tykocinie).

Miejskie areszty policyjne umiejscowione były zazwyczaj przy ratuszach bądź innych siedzibach władz miejskich (magistrackich), chociaż w przypadkach trudności lokalowych umieszczano je także w wynajętych pomieszczeniach. Koszty utrzymania ponosiło miasto, a nadzór i odpowiedzialność ponosił burmistrz bądź prezydent – w przypadku miasta gubernialnego.

Areszt policyjny przy ratuszu łomżyńskim swymi początkami sięgał połowy XVI w., gdy wzniesiono w rejonie obecnej hali targowej pierwszy ratusz drewniany z przylegającą doń wieżą dla przestępców, a następnie pobudowano ratusz muryrowany, zwrócony frontem w kierunku obecnego klasztoru kapucyńskiego, także z przylegającą do niego wieżą. Wieża ta wraz z całym parterem ratusza pełniła funkcję więzienia i aresztu. Stan taki trwał aż do momentu rozbiórki obiektu w latach 1823–1826, gdy jego funkcję przejął nowy, wybudowany w 1823 r. i istniejący do dzisiaj ratusz. Na parterze, po prawej stronie od wejścia mieściła się główna hauptwachta, czyli areszt. Jego rozmiary szybko okazały się niewystarczające, więc w 1834 r. z tyłu ratusza dobudowano z cegły palonej parterową oficynę dla aresztantów wojskowych (tzw. hauptwacht pułku halickiego) oraz policyjnych o wymiarach: długość 2,3 m, szerokość 5,76 m, wysokość 3,45 m. Przy oficynie wybudowano kloaki, a nieopodal szopę na narzędzia z drwalnią oraz parkan z bramą tworzący brukowany dziedziniec wewnętrzny. Budynek pokryto blachą cynkową. Obiekt projektował architekt Teodor Bogumił Seyfried, a jego koszt wyniósł 9923 zł. Prawdopodobnie na początku 1839 r. ten koszt przeliczono na ruble i oceniono na 1488,75 rubli srebrnych (rbs.). W tym samym czasie koszt „urządzenia i utrzymania hauptwachu głównego” oceniono na 4353 zł lub 653 rbs., a urządzenie i utrzymanie aresztu policyjnego na 343,27 zł czyli 51,59 rbs.⁴⁶

Wśród ciekawych aresztantów w 1848 r. znalazł się burmistrz Łomży (w latach 1838–1848) Filip Taraszkiewicz, który został „za przewinienia w służbie ukarany 2-tygodniowym aresztem na odwachu”, co nie przeniosło się na zwolnienie ze służby, lecz skończyło się tylko przeniesieniem do Mariampola na takie samo stanowisko.⁴⁷

Według sprawozdania magistratu łomżyńskiego za 1861 r. w ratuszu znajdowały się 3 areszty, w tym: wojskowy – zarządzany przez komendę miasta, etapowy – zarządzany przez naczelnika komendy inwalidnej oraz policyjny – pod opieką prezydenta. Wszystkie areszty były w dobrym stanie, a koszty ich remontów i utrzymania ponosiła kasa miejska. W 1861 r. przy okazji restauracji ratusza planowano remont odwachu wojskowego i aresztu policyjnego, w którym w tym roku przebywało 607 osób.⁴⁸

Po powstaniu styczniowym następował ciągły wzrost liczby aresztantów, szczególnie gdy Łomża awansowała na stolicę guberni. Nie towarzyszyła temu rozbudowa aresztów miejskich, dlatego już w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX w. zaczęto oficjalnie uskarżać się na ciasnotę i przepełnienie aresztów przy łomżyńskim ratuszu. W rezultacie gubernator łomżyński zgłosił 28 II (13 III) 1898 r. Głównemu Zarządowi Więziennictwa inicjatywę budowy specjalnego obiektu mieszczącego areszt miejski na 60 miejsc, zlokalizowany obok niedawno oddanego do użytku nowego więzienia. Początkowo planowano, że będą to dwa parterowe budynki. Architekt gubernialny opowiedział się za budynkiem piętrowym, w którym oprócz cel mieściłyby się na parterze pomieszczenie dla odźwiernego, strażnika, dozorczy oraz magazynu – spiżarni, a na piętrze warsztaty – oddzielne dla mężczyzn i kobiet. Przeszkodą w realizacji zamierzenia była m.in. prywatna własność gruntów leżących obok więzienia, planowanych pod zabudowę, a należących do kilkunastu osób. Gdy mieszkaniec Piątnicy Żalek Maławicki chciał w 1898 r. na posiadanym w tym rejonie placu o powierzchni 503,82 m² zbudować dom, otrzymał odmowę z powodu planowanych potrzeb państwowych.

162, 182; A. Chętnik, *Z przeszłości i zabytków Łomży, Nowogród-Łomża 1937*, s. 33–34; Cz. Brodzicki, D. Godlewska, *Łomża w lata ch 1794–1866*, PWN, Warszawa 1987, s. 195.

⁴⁷ APB, Komisja Województwa Augustowskiego, nr 7, k. 32, 140.

⁴⁸ *Łomża dawniej i dziś*, s. 324–341, „Wspólna Praca” R. II, nr 33–34 z 26 sierpnia 1911.

⁴⁶ AGAD, KRzSW nr 4896, k. 74, nr 4910; APB/OŁ, Naczelnik Powiatu Łomżyńskiego 5 Domy Rządowe 1819–1865, k.

Jego ofertę odkupienia placu za 800 rb. przez władze pozostawiono bez odpowiedzi. Jednocześnie w tym samym czasie na polecenie władz gubernialnych, w czerwcu 1898 r., rozpoczęto rozmowy z 16 właścicielami w sprawie gruntów i na ogólnym zebraniu uzgodniono cenę 5 rb. za przęt kwadratowy (18,66 m²), podpisując akt zgody. Główny Zarząd Więziennictwa wyraził zgodę na takie warunki umowy, nadmieniając, że pieniądze powinny pochodzić z kwot posiadanych w guberni zebranych z grzywien nakładanych przez sądy. Zgoda dotyczyła wykupu 7546,52 m² ziemi, tj. placu o rozmiarach 45,08 m na 167,44 m. Okazało się ostatecznie, że właściciele poszczególnych działek do wykupu było 17: Adam Bielicki, Marcei Bielicki (następca), Maria Bielicka, Brocha Brzezińska, Kacper Dembowski, Jan Dembowski, Anna Dylczyńska, Piotr Gawkowski, Jakub Kuźnicki, Franciszek Listowski, Franciszek Malinowski, Marian Popkowski, Antoni Prosiński, Szymański, Paweł Święczkowski, Teofil Zysk, Florian Żach. Najmniejsze działki w granicach 110-112 m² wykupiono od Mariana Popkowskiego i Floriana Zacha w cenie 29,65–32,75 rb., dziesięć działek posiadało powierzchnię ponad 200 m² i wartość od 63 rb. do 77 rb., dwie powyżej 500 m² za 135–150 rb., jedna około 800 m² oraz dwie o powierzchni 1391 i 1423 m² należące do Jakuba Kuźnickiego i Kacpra Dembowskiego. Koszt wykupu działek wyniósł 2025,76 rb. Notarialnie uregulowano sprawę zakupu za 15 placów do końca 1899 r. W odniesieniu do placów należących do Brochy Brzezińskiej i Kacpra Dembowskiego z uwagi na potrzebę sądowych rozstrzygnięć rodzinnych roszczeń majątkowych sprawy przeciągnęły się w pierwszym przypadku do połowy 1900 r., a w drugim do grudnia 1902 r. Jeszcze dłużej trwało regulowanie należności. Brocha Brzezińska otrzymała zapłatę za swój plac (214,50 rb.) dopiero w grudniu 1905 r.

Dnia 13 (26) VI 1903 r. radni miejscy wspólnie z prezydentem miasta Łomży ppłk. H. Maciejewskim (do niedawna naczelnikiem więzienia) wystosowali do gubernatora akt woli dotyczący wydania przez niego decyzji o rozpoczęciu budowy aresztu w Łomży. Uzasadniali to pilną potrzebą rozszerzenia pomieszczeń magistratu zajmowanych przez areszt policyjny oraz niezbędnych dla sekwestratorów i zajętych przez nich u dłużników przedmiotów przetrzymywanych dotychczas w kancelarii ogólnej. Podobnie

zapełnione było archiwum magistrackie. Brakowało także mieszkania dla stróża magistratu, stąd wynikała pilna potrzeba budowy aresztu na placu obok więzienia. W odpowiedzi przesłanej cztery miesiące później Urząd Gubernialny poinformował, że decyzję w tej sprawie podejmie gubernator dopiero po zakończeniu budowy aresztu w Ostrołęce. Tymczasem plac wykupiony pod budowę aresztu został 5 (18) VI 1903 r. przekazany naczelnikowi więzienia, który posadził na nim ziemniaki. Takie wykorzystanie placu trwało w latach następnych.

9 (22) XII 1905 r. gubernator zlecił Wydziałowi Budowlanemu Urzędu Gubernialnego wykonanie planu budowy aresztu na 60 osób wraz z mieszkaniami dla 18 strażników więziennych. Przedstawiony w maju 1906 r. kosztorys określał wartość robót na kwotę 100378,48 rb. Jednakże w rezultacie braku konkretnych działań radni wraz z prezydentem Łomży w maju 1909 r. ponownie zwrócili się na piśmie do gubernatora w sprawie podjęcia decyzji o rozpoczęciu niezbędnej dla miasta budowy aresztu. Przypominali, że decyzja miała zapaść po zakończeniu budowy aresztu w Ostrołęce, co nastąpiło już 6 lat temu. Oceniano przy tym, że obecny areszt absolutnie nie odpowiada swemu przeznaczeniu zarówno pod względem sanitarnym, jak i wymogów instrukcji z 1866 r., w myśl której areszt winien znajdować się w pomieszczeniu suchym, a okna mieć zwrócone ku słońcu. Tymczasem areszt łomżyński był od dołu do góry zawilgotniony, a słońce w oknach przysłaśniał budynek magistracki. Według instrukcji w jednej celi nie powinno przebywać więcej niż 10 aresztantów, a na każdego z nich miało przypadać 18,2 m³ powietrza, gdy w Łomży w czterech celach męskich o objętości powietrza 86,03 m³, 73,04 m³, 56,74 m³, 155,20 m³ i celi żeńskiej o objętości 81,03 m³ przypadało po 70, 80, 90 aresztantów, często po 20 osób na jedną celę więcej. Przy tym stanie zagęszczenia przekraczającego 3-, 4-krotnie dopuszczalne normy, spali oni nie tylko na pryzkach, ale i na podłodze. Właściwie trudno w takich warunkach w ogóle mówić o możliwościach spania. W tym stanie rzeczy paradoksalnie brzmiało powoływanie się radnych na paragraf 8 wspomnianej instrukcji, nakazującej przeniesienie do innego pomieszczenia aresztantów wydzielających nieprzyjemną woń (np. pocenie się nóg). Areszt nie miał także instrukcyjnie wymaganych izby przyjęć i widzeń, kuchni, pomieszczenia do

przechowywania bielizny aresztowanych i ich osobistych rzeczy. Nie było możliwości osobnego przetrzymywania przyprawdzanych często nocą przez policję pijanych i awanturujących się, co powodowało różnego rodzaju nieporządku i niepokoję w areszcie. Nie było szans na rozdzielnie przesyłowych znajdujących się w śledztwie czy skazanych przez sądy pokoju, co niosło niebezpieczeństwo demoralizacji pozostałych aresztantów, szczególnie przez znajdujących się w śledztwie, wśród których było bardzo wielu zdemoralizowanych z marginesu społecznego.

Spośród innych argumentów przemawiających przeciwko utrzymywaniu aresztu przy magistracie było zakłócanie pracy urzędników przez aresztantów przebywających na spacerze na wspólnym podwórku czy też w trakcie widzeń z rodzinami, które z powodu braku oddzielnego pomieszczenia również odbywały się w budynku magistratu. Podtrzymano także poprzedni argument o konieczności zwolnienia pomieszczeń aresztu na potrzeby 3 sekwestratorów i zajętych przez nie przedmiotów oraz rozszerzenie archiwum i wygospodarowanie pomieszczenia na przechowywanie majątku magistrackiego. Jednocześnie proponowano, by do czasu zbudowania nowego aresztu umieścić go w koszarach zwalnianych przez 7. baterię 4. brygady artylerii przy ul. Wasilewskiej. Z ofertą ich kupna za kwotę 54 000 rb. i przerobienia na areszt wystąpił właściciel obiektu Sender Brzoza sugerujący jednocześnie możliwość spłaty w trzech rocznych ratach.⁴⁹

Oferty tej nie przyjęto. Corocznie w kolejnych latach Urząd Gubernialny informował prezydenta Łomży, że sprawa budowy aresztu jest nadal otwarta. Nic nie zmieniła w tym względzie wizyta inspektora Głównego Zarządu Więziennictwa w areszcie w maju 1910 r. potwierdzająca jego zły stan. Główny Zarząd Więziennictwa nigdy nie znalazł pieniędzy na jego budowę, a z poczynionych kroków pozostał w aktach, oprócz kosztorysu, także plan obiektu.

Potwierdzeniem fatalnego stanu sanitarnego obiektu policyjnego w Łomży była notatka zamieszczona we „Wspólnej Pracy” przez

przypadkowego obserwatora. Otóż przebywając w grudniu 1910 r. w magistracie, zauważył stróża aresztu Waclawskiego, wywijającego miotłą przy jednym z aresztowanych. Przekonany, że bije on aresztanta, zszedł na podwórko, gdzie przekonał się, że miotła używana była do oczyszczenia ubrania więźnia z robactwa. Na koniec nieznanego obserwatora i autor notatki prasowej zadał pytanie retoryczne: „Skoro podobne rzeczy mogą się dziać w biały dzień przed oknami magistratu, to co się dzieje wewnątrz aresztu?”⁵⁰ A wewnątrz działo się rzeczywiście źle, głównie z uwagi na przepełnienie aresztu i związane z tym złe warunki sanitarno-higieniczne. Brak jednak wiarygodnych danych liczbowych dotyczących łomżyńskich aresztantów, a te nieliczne z zachowanych, dotyczące różnych kategorii aresztantów, są nieporównywalne i niewiarygodne. Zbliżone do rzeczywistości wydają się dane z roku 1902, z których wynika, że przez areszt przeszły 2192 osoby, w tym 458 (20,89%) kobiet, a średnia dobową była w granicach 7 osób. Ta sama wielkość średniej dobowej podawana jest dla 1903 r., z zaznaczeniem, że przy „dostawach” aresztantów etapowych średnia dochodziła do 20 osób. Jednak z oficjalnych danych wynikało, że przez areszt w tym roku przeszło „tylko” 1846 aresztantów. W latach 1904–1907 średnio w roku w areszcie przebywało 2225 osób. Odnośnie 1912 r. według oficjalnych danych średnia dobową aresztantów wynosiła 24 osoby, a w odniesieniu tylko do przesyłkowych – 10 osób. Dawałoby to roczną przepustowość aresztu ponad 8000 osób, co uwiarygodniałoby dane o olbrzymim przepełnieniu aresztu przy ratuszu łomżyńskim. W tym roku, jak wynika z zachowanych danych, areszt nadal dysponował tylko 5 pomieszczeniami, w tym 1 dla kobiet, 3 dla pozostałych aresztantów wszystkich kategorii oraz 1 dla stróża.

Od 1913 r. władze miejskie próbowały ulokować przesyłkowych aresztantów w więzieniu gubernialnym. Popierał to rozwiązanie radca Wydziału Wojskowo-Policyjnego przy Urzędzie Gubernialnym, twierdząc na podstawie danych za 1912 r., że w więzieniu można by wygospodarować zarówno w celach ogólnych, jak i pojedynczych miejsca na umieszczenie aresztantów przesyłkowych i odciążyc areszt miejski. Naczelnik więzienia z kolei uzasadniał, że takie

⁴⁹ APB/OŁ, ZPŁ 861 Peregipiska po raznym przedmiotam, k. 118–119; APB, ŁGP 1354, O postrojkie w gorodie Łomża arestnogo pomieszczenija, k. 1, 5, 8–12, 16–17, 21, 27, 42–42, 84, 100, 111–124, 131–138; sygn. 2918, Kosztorysy i projekty dotyczące remontu gmachu magistratu łomżyńskiego i przylegających budynków gospodarczych oraz budowy aresztu w Łomży, 1906–1908, k. 21–23.

⁵⁰ Nieporządki w areszcie miejskim, „Wspólna Praca” R. I, nr 38, 17 XII 1910, s. 9.

rozwiązanie jest niemożliwe i faktycznie do jego realizacji nie doszło.

Sytuacja aresztantów pogorszyła się po wybuchu wojny, gdy do aresztu zaczęły trafiać osoby podlegające zatrzymaniu na okres działań wojennych, m.in. poddani państw koalicji antyrosyjskiej, uchylający się od wojska itp., w tym nieposiadający na miejscu rodzin ani środków do życia. Osoby te cierpiały głód, gdyż stawka żywieniowa wynosząca 12 kopiejek była głodowa przy szalejącej drożyznie, gdzie bochenek chleba (0,8 kg) kosztował 11 kopiejek. Większość aresztantów nie otrzymywała ciepłych posiłków. Całe wyżywienie stanowiły chleb i woda. Niewiele zmieniła podniesiona w 1915 r. do 15 kop. stawka żywieniowa, tym bardziej, że nastąpiło to nie wcześniej niż od maja – czerwca, czyli tuż przed opuszczeniem Łomży przez Rosjan. U schyłku władzy rosyjskiej w Łomży 1 (14) stycznia 1915 r. w areszcie miejskim przebywało 54 aresztantów, a w cztery miesiące później – 15.⁵¹

Trudną sytuację materialną coraz dotkliwiej odczuwali także stróża aresztu – Stanisław Auguścik, Franciszek Nomlik, Aleksander Okulewicz. W czerwcu 1915 r. zwrócili się do prezydenta Łomży o zwolnienie z pracy w związku z niską płacą (dniówka – 80 kopiejek). 3 (16) lipca 1915 r. prezydent zwrócił się do Urzędu Gubernialnego o podwyższenie im uposażenia do wysokości 1 rubla dziennie. Sprawa nie doczekała się rozwiązania, gdyż już 13 (26) lipca tego roku w związku z natarciem niemieckim nastąpiła ewakuacja magistratu łomżyńskiego. W tym dniu areszt policyjny w Łomży przestał funkcjonować, nie było w nim aresztantów, gdyż już wcześniej ostatni zostali zwolnieni do domów, a poddany niemiecki Bogumił Welke

i Żyd Ruwin-Ber Tufris wraz z więźniami ewakuowani w głąb Imperium.⁵²

Wartym utrwalenia obrazem charakteryzującym życie aresztantów policyjnych przy ratuszu łomżyńskim były m.in. następujące zdarzenia. Dnia 20 VII (2 VIII) 1911 r. z polecenia prezydenta miasta dwaj strażnicy ziemscy oraz stróż aresztu Roch Wiśniewski (Wiśniewski) przeprowadzali na rozprawę do Sądu Pokoju trzy aresztantki (Władysławę Gorzelewską, Mariannę Koronkiewicz oraz Józefę Fidelis). Już z rana w celi kobiety wypily butelkę wódki przyniesioną przez stróża aresztu za 50 kopiejek, które otrzymał na jej zakup. Następnie w drodze do sądu za wiedzą i zgodą konwojentów kobiety kupiły kolejną butelkę wódki w traktierni Dąbrowskiego i wypily w bramie na ul. Rządowej. Kolejną butelkę wypily one ze strażnikiem, który ją dostarczył za ich pieniądze. W sądzie jeszcze przed rozprawą nastąpiło spotkanie aresztantki J. Fidelis z matką i M. Koronkiewicz z kochankiem. Nie wykluczano, że oni także przynieśli wódkę. Na rozprawie kobiety były już pijane, nie mogły odpowiadać na pytania sądu i wróciły w tym stanie do aresztu. W rezultacie wszczętych wyjaśnień wszyscy składali pokrętne zeznania, które jednakże sprowadziły się do potwierdzenia głównych faktów. Władze gubernialne uznały zachowanie strażników ziemskich i stróża aresztu za rażące łamanie regulaminów i zaleciły policmajstrowi ich surowe ukaranie. Wszystkich ukarano 5-dniowym aresztem.⁵³

Dnia 15 (28) XI 1912 r., o godz. 19.00 stróż aresztu Roch Wiśniewski (lat 31) po wejściu do celi żeńskiej dowiedział się od aresztantki, że ktoś puka w ścianę z sąsiedniej celi. Po zajrzeniu do niej przez wziernik stróż zobaczył aresztanta Kowalczuka, stojącego przy piecu i uderzającego pałką w ścianę. Następnie ponownie sprawdził celę żeńską, gdzie zobaczył otwór w ścianie, zrobiony prawdopodobnie przez aresztanta. Wspólnie z drugim stróżem Markiem Sitarzem (lat 31) weszli do celi męskiej i za piecem zobaczyli dosyć duży otwór. Stróż M. Sitarz posądził Kowalczuka o próbę ucieczki przez otwór kominowy. Ten zdecydowanie zaprzeczył, wyjaśniając, że byłoby to niemożliwe, a on chciał tylko dostać się do

⁵¹ APB, ŁGP 1341, Fragment danych o liczbie więźniów w gub. łomż. i liczbie zatrzymanych oraz dane o stanie liczbowym miejskich aresztanckich rot, k. 5; sygn. 1354 O postrojkie w gorode Łomża arestnogo pomieszczenija, k. 112; sygn. 1361, O budowie aresztu w Mazowiecku, protokół z wizytacji Inspektora Głównego Zarządu Więziennictwa, wnioski o konieczności budowy nowych miejsc odosobnienia w gub. łomż., wykup nieruchomości pod nowe zakłady karne, k. 64–69; sygn. 1417 O sastawlenii smety na 1916 g., k. 87; APB/OŁ, UŁP 593 Kniha arestantow 1910–1915; sygn. 1416, Ob ustanowlenii normy karnowogo dowolstwija dla arestantow policejskich arestow na 1915 g., k. 6–28; APB, KGŁ 447, O zaarestowanii Amandy Markus, k. 1–5; 4710, O zaarestowanii Nosyma Dybowicza i drugich, k. 5–23; 442, O zaarestowanii Iceka Rutkowskiego, k. 1–4; 444, O zaarestowanii Szmula Lwa, k. 1–5; sygn. 322, k. 86, 114–115, 120, 123, 125, 130–135, 146, 156.

⁵² APB, ŁGP 1438 O rozchodach po soderzeniju Łomżynskogo Gorodskogo Policejskogo Aresta, k. 9–68; APB, KGŁ 668 Spisy więźniów ..., k. 255.

⁵³ APB/OŁ, UŁP, 317 S rozpiskami, 1911 g., k. 386–388.

celi żeńskiej, bo wiedział że przebywa w niej prostytutka Zuzanna Kamińska (lat 23). Winę za przebicie otworu w przewodzie kominowym ponoszą oni w połowie, gdyż oboje, każde ze swojej celi, jednocześnie go wybijali (on wyjął kilka cegieł ze swojej celi, ona pozostałe ze swojej). Nie wykluczano, że tak było, chociaż z zeznań jednego z aresztantów wynikało potwierdzenie dla wersji planowanej ucieczki z aresztu. Miał on słyszeć w czasie spaceru na podwórzu aresztu, jak Kowalczyk odgrażał się przez mur nieznanemu rozmówcy z ulicy, że kiedy tylko wyjdzie na dzień, to się z nim rozprawi. Wieczorem w celi mówił, że przez otwór kominowy można wyjść na dach i uciec. Aresztantka Z. Kamińska stwierdziła, że nieznanym był jej powód przebicia otworu w murze przegradzającym cele, co raczej trudno uznać za wiarygodne. Prawdopodobnie skończyło się to ukaraniem Kowalczyka, a być może i Z. Kamińskiej, lecz na ten temat dokumenty milczą.⁵⁴

Areszty gminne – zlokalizowane najczęściej w siedzibach gmin, czasem w większych miejscowościach gminnych mieściły się często w urzędach gminnych bądź innych wynajmowanych pomieszczeniach. Najczęściej były to dwie cele rozdzielone według płci, czasami z trzecim pomieszczeniem dla stróża aresztu. Były jednakże i areszty z jedną celą i tylko w nielicznych przypadkach areszty z trzema celami, z czego jedna przeznaczona była dla kobiet. Pojemność aresztów wahała się w granicach 4–8 osób, rzadko 12–20 osób i tylko w jednostkowych przypadkach do 30 osób. Tylko w większych byli etatowi stróże, często pilnujący jednocześnie urzędu gminnego. W okresach jesienno-zimowych ogrzewano je piecami na drzewo. Oświetlenie w godzinach nocnych przy pomocy świecy na każdą celę bądź wyjątkowo lampy naftowej. Tylko w niektórych aresztach znajdowały się ubikacje wewnątrz budynku, w większości na podwórku, co wykorzystywano często do ucieczek. Cella wyposażona była w nary do spania wymoszczone słomą. Miała najczęściej jedno okratowane, zwykle prymitywne okno. Budynki mieszczące areszty były najczęściej stare, w złym stanie technicznym i sanitarnym. W zdecydowanej większości nie odpowiadały swemu przeznaczeniu.

Areszty gminne przeznaczone były na krótkotrwałe zatrzymanie przez policję i władze

administracyjne (np. wójt, sołtys) czy skazanych przez sądy gminne, które sędziły mieszkańców swojej gminy lub dwóch, trzech gmin, wchodzących w dany okręg sądowy. Rzutowało to m.in. także na sieć aresztów, która była zmienna i nigdy nie odpowiadała liczbie gmin. Odtworzenie pełnej sieci aresztów z uwagi na cząstkowe tylko zachowanie źródeł jest bardzo trudne.

Z corocznych przeglądów guberni (obzory) wynika, że w poszczególnych latach ich liczba wahała się między 39 a 41 na 72 gminy w guberni, przekraczając 40 na początku XX w. Areszty utrzymywane były ze środków gminy i w nieznanym stopniu z grzywien nakładanych przez sądy gminne.

W powiecie łomżyńskim na 15 gmin stałe areszty znajdowały się w: **(p. Aneks 20, 21)**

- 1) Bożejewie – także dla gminy Drozdowo – do 1902 r., a od 1903 r. przeniesiony do Wizny,
- 2) Miastkowie – także dla gmin Kupiski i Nowogród,
- 3) Kossakach (Rutkach) z siedzibą w Kołakach (do 1906 r.) – także dla gmin: Chlebotki, Rutki,
- 4) Śniadowie – także dla gmin Lubotyń i Szumowo,
- 5) Zambrowie – także dla gmin Puchały i Długobórz,
- 6) Piątnicy – dla gminy Drozdowo.

Efemerycznie funkcjonowały w powiecie także areszty w Nowogrodzie, Lubotyń, Puchałach i Szczepankowie, wyłącznie dla policjantów i administracyjnie zatrzymanych. W sprawie aresztu gminnego w Bożejewie istnieje kilka sprzecznych informacji dotyczących jego lokalizacji. Z jednych źródeł wynika, że cały czas mieścił się on w Wiźnie, np. w 1891 r. w społecznym drewnianym budynku, w którym zajmował 2 cele (męską i żeńską) mieszczące 8 osób. Było tu także mieszkanie stróża Wiktora Zalewskiego (lat 28) starszego podoficera rezerwy oraz urząd gminny. Wynagrodzenie stróża wynosiło 84 rb. rocznie. Areszt przeznaczony był dla administracyjnie zatrzymanych. Osoby skazane przez sąd przekazywano do aresztu gminnego w Drozdowie. Największa roczna liczba aresztantów – 51 osób, w tym 13 (25,49%) kobiet. Z informacji wójta gm. Bożejewo z czerwca 1896 r. wynika, że dopiero wtedy przeniósł on areszt do Wizny. Inna data odnosi się do 1903 r.

W 1890 r. areszt oceniano jako odpowiadający potrzebom. W dwadzieścia lat później,

⁵⁴ Tamże, 395 O proisszestwijach, 1913 g., k. 24–27.

w sierpniu 1910 r. dokonujący oględzin aresztu łomżyński architekt powiatowy Tadeusz Krafft orzekł, że nie odpowiada on całkowicie swemu przeznaczeniu, gdyż znajduje się na poddaszu urzędu gminnego, gdzie trudno się dostać po wysokich i krętych schodach. Pomieszczenia były ciasne, zbutwiałe, a cela męska odgradzona od żeńskiej tylko cienką deseczką i z dużymi otworami. Obiekt nie nadawał się do remontu. W tym budynku w latach 1898–1907 przebywało średnio w roku 108 aresztantów – najmniej z aresztów w powiecie.

Od lutego 1911 r. podjęto działania na rzecz budowy nowego murowanego aresztu. W następnym roku był już wykonany plan obiektu i kosztorys, które zachowały się w aktach. Planowano kosztem 5181,53 rb. zbudować duży obiekt z 4 celami i 3 pomieszczeniami dla stróża. Uwzględniając fakt, że w 1911 r. w areszcie przebywało zaledwie 71 osób, w tym 11 (15,49%) kobiet, Urząd Gubernialny przychylił się tylko do 2–3 cel i jednego pomieszczenia dla stróża, na co gwarantował kwotę 2717,30 rb. Poprawki techniczne do planu wniósł także Główny Zarząd Więziennictwa w 1913 r. Budowę rozpoczęto w 1914 r. i na przełomie 1914/1915 r. zakończono, co było swoistym wydarzeniem.⁵⁵

Areszt gminny w Miastkowie w 1891 r., znajdował się w wynajętym drewnianym domu należącym do Jana Dąbrowskiego. Miał 2 cele: męską o rozmiarach 5 m x 4,27 m x 2,44 m, tj. 52 m³ objętości i powierzchni 21,35 m² na 10 osób oraz żeńską o rozmiarach 5 m x 1,98 m x 2,44 m, tj. 24,16 m³ i powierzchni 9,9 m² na 5 osób. Obok znajdowało się pomieszczenie stróża o powierzchni 12,53 m², które zajmował Jan Dąbrowski (lat 42) z uposażeniem rocznym 22 rb. Koszt wynajęcia wraz z ogrzewaniem i oświetleniem wynosił 140 rb. rocznie. Okna były okratowane, a drzwi zamykane z zewnątrz na solidne żelazne zasuwę. Pomiędzy celami były drzwi, lecz na stałe zamknięte. Budynek znajdował się w odległości ok. 130 m od urzędu gminy i oceniany był jako warunkowo przydatny do spełnianych celów z powodu braku innych.

Z aresztu korzystały 4 gminy (Miastkowo, Nowogród, Kupiski, Szczepankowo), które dostarczały niejednokrotnie 25–28 aresztantów

jednorazowo, co prawie dwukrotnie przewyższało pojemność. Dlatego postulowano powiększenie aresztu, aby jednorazowo pomieścić 30 osób. W 1892 r. planowano urządzenie aresztu, powiększonego do 4 cel o powierzchni 15 m² każda, w domu G. Kozłowskiego położonym przy szosie, w którym znalazłoby się pomieszczenie aresztu etapowego. Wiadomo, że zamierzenia tego nie zrealizowano.

W okresie pięciolecia 1876–1882 przez areszt przeszło 126 aresztantów, w tym z wyroków sądowych 104 (82,54%). Do roku 1886, w kolejnych latach tylko w 1885 r. liczba aresztantów przekroczyła 100 (110, w tym 17 kobiet – 15,45%). Od 1887 do 1903 r. przechodziło przez areszt przeciętnie rocznie ponad 200 osób, w tym 30 (15%) kobiet. W utrzymaniu aresztu partycypowały poszczególne z wymienionych wyżej gmin, stosownie do liczby przysyłanych aresztantów. W latach 1899–1907 średnia roczna przepustowość aresztu wynosiła 197 osób, w tym 27 (14,43%) kobiet.⁵⁶

Areszt gminny w Nowogrodzie funkcjonował od lat 80. XIX w. Mieścił się w połowie drewnianego budynku, stojącego w podwórzu urzędu gminnego w odległości trzech kroków od niego. Drugą część budynku wykorzystywano jako pomieszczenia gospodarcze. Była to więc faktycznie komórka, w której ulokowano jedną celę z okratowanym oknem, piecem i narami. Drzwi z zewnątrz zamykano na 3 żelazne zasuwę. Nie osadzano w nim osób z wyroków sądowych, które odsyłano do aresztu miastkowskiego. W ciągu całego 1889 r. w areszcie przebywało tylko 44 aresztantów, w tym 4 (0,09%) kobiety. W latach dziewięćdziesiątych XIX w. stróżem aresztu był Jerzy Plona, urodzony w 1836 r., a w 1903 r. – Józef Świącica. Otrzymywali oni wynagrodzenie 120 rb. rocznie. Gdy w 1891 r. oceniono stan aresztu jako dobry i uniemożliwiający ucieczki, to już na początku XX w. dokładnie odwrotnie.⁵⁷

Areszt gminy Drozdowo z siedzibą w Piątnicy, służył skazanym przez Sąd Gminny I Okręgu

⁵⁵ APB/OŁ, ZPŁ 4816, Dwizenije arestantow pri gminnych arestach 1891, k. 39, 64; 5088 O pereniesienii s derewni Bożejewo w pos. Wizna gminnego aresta, 1896, k. 1–6; APB, ŁGP 1363, O postroikie gminnego aresta w pos. Wizna. k. 2–39.

⁵⁶ APB/OŁ, ZPŁ 461 O deneznych summach postupajuszczych po sudiebnym ustawam, k. 125, 128; sygn. 644 Po raznoj pierepiskie, k. 163–165; sygn. 4155, O dwizenii arestantow, k. 4–134; sygn. 4209, k. 2–64; sygn. 4282, k. 4–70; sygn. 4346, k. 2–67; sygn. 4404, k. 4–69; sygn. 4474, k. 8–192; 4535, k. 34–47; sygn. 4579, k. 12–34; sygn. 4745, k. 1–5; sygn. 4816, k. 52,58; sygn. 4877, k. 6; sygn. 4992, k. 14.

⁵⁷ Tamże, 461, k.112; 4816, k. 40, 63; 5403, k. 2,6; 5415, k. 341.

Powiatu Łomżyńskiego dla gmin Drozdowo i Bożejewo. Na początku lat osiemdziesiątych XIX w. znajdował się w domu Wiktora Dąbrowskiego, a od schyłku lat osiemdziesiątych XIX w. – w wynajętym od Franciszka Glińskiego drewnianym, krytym słomą domu, za odpłatnością 60 rb. rocznie. Kontrakt dzierżawny odnawiano co trzy lata. Areszt położony był w pobliżu urzędu gminnego i składał się z dwóch cel (męska o rozmiarach 5,49 m x 3,20 m x 2,13 m, tj. 17,57 m² powierzchni i 37 m³ objętości i żeńska o wymiarach 5,00 m x 2,90 m x 2,13 m, tj. 14,50 m² powierzchni i 30,88 m³ objętości). Każda służyła dla pięciu osób. Do aresztu wchodziło się przez sień, z której na lewo było wejście do celi żeńskiej, na wprost do męskiej oraz na prawo do pomieszczeń stróża. Okna były okratowane, w tym w jednej celi kratę przybito do ramy okiennej. Nie było wymaganych przepisami podwójnych ram okiennych. Ogrzewanie zapewniał jeden piec usytuowany w ścianie między celami. Stróżem aresztu na przełomie lat 80. i 90. był Stanisław Steczkowski. Roczna liczba aresztantów do końca lat osiemdziesiątych XIX w. wynosiła średnio 130 osób, a od lat dziewięćdziesiątych XIX w. – 200 osób. W okresie 1898–1907 przepustowość roczna wynosiła 149 osób. Areszt funkcjonował do końca pobytu Rosjan.⁵⁸

Areszt gminny w Puchałach był aresztem tymczasowym, przeznaczonym wyłącznie dla zatrzymanych decyzjami administracyjnymi wójta, sołtysów czy strażników ziemskich. Natomiast osoby skazane przez sąd gminny odsyłane były na odbycie kary do aresztu zambrowskiego, na rzecz którego świadczone 80 rb. rocznie (w 1889 r. – 31 osób, w tym 6 kobiet – 19,35%). Areszt mieścił się w wynajmowanym, drewnianym budynku i składał się z dwóch cel, każda mieszcząca 5 osób. Etatowego stróża nie miał, a obowiązki te spełniał stróż gminny (w 1910 r. Abram Kwiatek), któremu w przypadku przebywania w areszcie zatrzymanych wyznaczano do pomocy na noc stróżę spośród mieszkańców wsi.⁵⁹

Areszt gminny w Szczepankowie od 1881 r. znajdował się w drewnianym budynku wynajmowanym od Jana Kowalika, oddalonym o 120 m od siedziby urzędu gminy. Była to zaledwie jedna cela z okratowanymi oknami. Aresztanci zdarzali

się bardzo rzadko i byli to tylko zatrzymani w trybie administracyjnym, jak chociażby Józef Kamiński ze Szczepankowa osadzony decyzją sołtysa z sierpnia 1894 r. na dwa dni za odmowę stawienia się z podwodą czy też włóczędzy nieposiadający dokumentów. W 1891 r. w związku z przeniesieniem domu Jana Kowalika na inny plac oddał on na potrzeby tymczasowego aresztu jedną izbę w swym innym drewnianym, krytym strzechą domu, oddalonym o 400 m od urzędu gminnego.⁶⁰

Areszt gminny w Śniadowie znajdował się od lat osiemdziesiątych XIX w. do 1890 r. w budynku należącym do Franciszka Korytkowskiego, który był jednocześnie stróżem, a od 1891 r. w budynku Jana Popławskiego, ur. 1855 r., położonym w odległości 400 kroków od urzędu gminnego na skraju Śniadowa przy ul. Łomżyńskiej. Areszt zajmował dwa pomieszczenia na cele: męską o rozmiarach 4,42 m x 2,44 m x 2,59 m, tj. o powierzchni 10,78 m² i objętości 27,93 m³ i żeńską o rozmiarach 4,42 m x 2,74 m x 2,59 m, tj. o powierzchni 12,11 m² i objętości 31,36 m³. W każdej celi znajdowało się jedno okratowane okno, nary. Piec był tak usytuowany, że ogrzewał jednocześnie obie cele i przylegające do nich pomieszczenie stróża. W areszcie zatrudniano tylko jednego stróża z uposażeniem 70 rb. Właściciel budynku pełnił jednocześnie obowiązki stróża i mieszkał w tym samym budynku. Do pomieszczeń mieszkalnych, jak i aresztu wchodziło się oddzielnymi drzwiami prowadzącymi z sieni. W 15-lecie XX w. stróżem był Aleksander Kukliński. Areszt śniadowski obsługiwał dodatkowo gminy Szumowo i Lubotyń, gdzie nie było aresztów, a które z tego tytułu łożyły na jego utrzymanie. Tymczasem z wywiązywaniem się z tych obowiązków bywało różnie. W sierpniu 1891 r. wójt śniadowski informował naczelnika powiatu, że z powodu nieregulowania należności przez wymienione gminy areszt znajdował się bez środków na utrzymanie, w tym na wynagrodzenie stróża.

Areszt od początku znajdował się w fatalnym stanie technicznym z powodu starości budynku, przegniłych ścian i stropów. W związku z tym dość często następowały z niego ucieczki, m.in. przez wyłamanie krat. Na początku 1911 r. władze powiatowe zalecały pilną budowę nowego, lecz Zebranie Gminne z kwietnia tego roku

⁵⁸ Tamże, 461, k.124; 644, k. 324–325; 4535, k. 5–6; 76–77, 189–190; 4816, k. 38, 56–57.

⁵⁹ Tamże, 461, k. 123; 5584, k. 7–8; APB, ŁGP 1515, k. 10–14.

⁶⁰ Tamże, 644, k. 180; 4816, k. 41, 49.

odrzucało tę propozycję na okres 6 lat, gdy podjęta zostanie budowa urzędu gminnego, a przy tym rozwiązana zostanie także sprawa aresztu. Wojna przekreśliła te zamiary.

Przez areszt śniadowski przechodziło w ciągu miesiąca od jednego do 8 aresztantów w 1881 r., a przez cały ten rok – 36. W ciągu sześćdziesięciu lat 1876–1882 przez areszt przeszły 232 osoby, tj. prawie dwukrotnie więcej niż przez areszty piątnicki czy miastkowski, ale trochę mniej niż areszt zambrowski. W XIX w. największa przepustowość aresztu była w 1885 r., gdy przekroczyła o jeden 100 aresztantów, w tym w poszczególnych miesiącach od 2 aresztantów (maj) do 20 aresztantów (sierpień), a od 1891 r. osiągała przeciętnie rocznie poziom ponad 157 aresztantów, w tym 12 kobiet – 7,64%.⁶¹ W okresie 1898–1907 przepustowość średnioroczna wyniosła 135 aresztantów i obok bożejewskej była najniższa na terenie powiatu łomżyńskiego.

Areszt gminy Kossaki w Rutkach i Kołakach. Gmina Kossaki miała swój urząd zlokalizowany we wsi Kołaki, natomiast Sąd Gminny V Okręgu Powiatu Łomżyńskiego oraz areszt mieściły się w Rutkach odległych o 10 km od siedziby urzędu. Areszt często zmieniał siedzibę. Do 1891–1892 r. znajdował się w domu murowanym wynajmowanym od Żyda Szafira Matysa. Na areszt składały się dwie cele (męska i żeńska), obie o powierzchni o wymiarach 6 x 6 kroków (ok. 36 m²). Rozdzielała je dyżurka stróża, do której było wejście od frontu budynku, a stąd leżące naprzeciw siebie drzwi do cel. Każda z nich miała po jednym, okratowanym oknie. Piece przylegały do ścian od strony dyżurki i stąd były opalane. Z tyłu za celami i dyżurką znajdowało się pomieszczenie stróża, w 1891 r. Bogumiła Malinowskiego, lat 52, żołnierza rezerwy. Kontrakt najmu podpisywano na okres roczny za 73 rb. Tyle też wynosiło wynagrodzenie stróża. Pojemność aresztu w 1890 r. wynosiła oficjalnie 12 miejsc, w tym 4 dla kobiet.

Areszt oceniano jako bardzo przydatny i dogodny dla celów, którym służył. Jednakże po 1891 r. przez maksimum 2 lata areszt mieścił się w budynku karczmny Żyda Zabłudowskiego. Stróżem w areszcie był Wiktor Chmielewski, urodzony w 1844 r. Po 1893 r. areszt przeniesiony został do

nowo wybudowanego domu Żyda Jankiela Surduta, gdzie zajmował trzy pomieszczenia (2 cele i dyżurka stróża). Stróżem był Jakub Zawojki. W tej siedzibie przetrwał do 1899 r., do czasu, gdy został przeniesiony dzięki staraniom ówczesnego wójta Grabowskiego do Kołak. Szybko przekonano się, że nie było to rozwiązanie dobre. W czerwcu 1906 r. 28 mieszkańców Rutek złożyło pisemną petycję do władz w sprawie powrotu aresztu do starej siedziby. Argumentowali centralnym położeniem Rutek między gminami Kossaki i Chlebotki, znajdującą się tu siedzibą Sądu Gminnego, odbywającymi się tu jarmarkami i w związku z tym odpowiednią liczbą strażników ziemskich. Przeciwno pozostawieniu aresztu w Kołakach przemawiała ich zdaniem konieczność organizowania konwojów na dużą odległość (10 km) celem doprowadzania aresztantów do sądu w Rutkach i odprowadzania po wyroku do Kołak. Była to nie tylko niedogodność, ale i okazja do licznych ucieczek. Żandarmeria przeprowadziła rozmowy ze wszystkimi 28 sygnatariuszami petycji, potwierdzając jej wiarygodność. Czy spowodowało to zmianę w lokalizacji aresztu? Nie wiadomo. W ciągu roku, do 1891 r. średnio przez areszt przechodziło ok. 130–140 aresztantów,⁶² w tym 15% kobiet. Co najmniej od 1894 r. liczba ta przekroczyła 200 osób, w tym 11% kobiet. W okresie 1898–1907 przepustowość średnioroczna wynosiła 163 aresztantów, w tym 18 (11,04%) kobiet.

Areszt gminny w Zambrowie obsługiwał także gminy Puchały i Długobórz Chłopski. Często zmieniał swą siedzibę. W latach osiemdziesiątych mieścił się w budynku murowanym Fiszka (Feliksa) Tyszkiewicza prowadzącego karczmę, do której przylegał. Stwarzało to niekorzystne warunki do funkcjonowania aresztu w postaci ciągłych kontaktów zatrzymanych z różnymi osobami z marginesu społecznego, podburzeń z ich strony do ucieczek itp. Prawdopodobnie te względy spowodowały przeniesienie aresztu. W 1890 r. areszt składał się z 3 pomieszczeń (2 cele i dyżurka stróża) w wynajmowanym domu. Posiadał pojemność 12 miejsc. W 1891 r. był on ulokowany w murowanym podpiwniczeniu drewnianego domu, wynajmowanym od Władysława Funka za 60 rb. rocznie. Od urzędu gminy areszt

⁶¹ Tamże, 512, k. 11–12; 4155, k. 5–136; 4209, k. 4–69; 4282, k. 2–86; 4346, k. 4–65; 4404, k. 9–66; 4474, k. 4–178; 4579, k. 3–68; 4803, k. 49–50; 4816, k. 51, 59.

⁶² Tamże, 461, k. 115, 130; 4535, k. 186–187; 4816, k. 47–48; 4873, k. 110–123; 4943, k. 81, 83; 5053, k. 46, 107; APB, Zarząd Żandarmerii Łomżyńskiego i innych powiatów, sygn. 17, k. 179.

dzieliło 120 kroków. W budynku było też mieszkanie stróża Antoniego Trockiego, lat 58, byłego strażnika ziemskiego. Areszt posiadał nowe nary oraz żelazne kraty w oknach cel. Do dwóch cel (męskiej i żeńskiej) położonych naprzeciwko siebie prowadziły drzwi z sieni z żelaznymi zasuwami i zamkami najmocniejszymi z ówczesnie istniejących. W 1899 r. areszt ponownie znajdował się w pomieszczeniach obok karczmy Fiszka (Feliksa) Tyszkiewicza. W oknach tym razem zamontowano na stałe kraty. Także deski w narach przybito wielokrotnie gwoździemi, by ich oderwanie nie było możliwe nawet dla kilku mężczyzn. Kolejna przeprowadzka spowodowała, że w 1902 r. areszt mieścił się na I piętrze murowanego domu. Okna były okratowane. Podłogi drewniane. Ogrzewanie dwóch cel zapewniał jeden piec wmurowany w ścianę między celami. O stanie aresztu zambrowskiego u schyłku XIX w. świadczą najdobitniej najczęściej skrywane przed opinią publiczną, a także w dokumentach oficjalnych, negatywne oceny faktów. Wizytujący 19(31) VII 1896 r. areszt zastępca prokuratora Jeremiejow zastał jego pomieszczenia puste i potwierdzone, a dwaj aresztanci bez jakiegokolwiek nadzoru spacerowali sobie po podwórku. Co do pomieszczeń, to wizytujący określił je jako obrzydliwy śmietnik, w tym celę żeńską jako przypominającą wychodek, nieprzystosowaną do pobytu ludzi. Za winnego takiego stanu aresztu uznał wójta zambrowskiego Bielickiego. Poinformowany o wszystkim gubernator polecił ukarać wójta gminy grzywną 5 rb. i spowodować doprowadzenie aresztu do należytego stanu w ciągu 2 tygodni. Wójt zalecenia wykonał, nie wykazując jednak pośpiechu, gdyż grzywnę zapłacił dopiero 3 (15) października, a w dzień później zameldował naczelnikowi powiatu o doprowadzeniu aresztu do porządku.

Jeszcze częściej niż zmiany lokalizacji następowały zmiany wśród stróży aresztu zambrowskiego. Wydaje się, że główną ich przyczyną były częste ucieczki aresztantów, za co winą obarczano głównie ich i w konsekwencji zwalniano, często wcześniej karząc grzywną bądź kilkudniowym aresztem. Wśród ustalonych z nazwiska stróży zambrowskiego aresztu policyjnego (bez możliwości określenia precyzyjnych dat skrajnych) zatrudnieni byli: Andrzej Sutkowski (do 1882 r.), Apolinary Miklaszewski (1883), Andrzej Korczemny (1887), Antoni Trocki (1891), Ludwik Bączyk (1892–1899), Łukasz Dobrochowski

(1892), Stefan Morawski (1892), Piotr Miasnowski (1893), Wojciech Leoniak z Laskowca (1899), Piotr Banasik (1901–1902), Franciszek Bielicki (1902–1903), Tomasz Śliwowski (1903–1904), Juliusz Leszczyński (1913).

Areszt gminny w Zambrowie miał największą przepustowość roczną spośród wszystkich aresztów tego typu na terenie powiatu łomżyńskiego. Dla lat 1876–1882 wynosiła ona łącznie 257 osób, w tym 54 kobiety – 21%, gdy chociażby w areszcie śniadowskim – 232 aresztantów, a w miastkowskim – 126. Chociaż poszczególne dane liczbowe nie budzą zaufania, gdyż istnieją wątpliwości, czy powstały na podstawie takich samych kryteriów obliczeń za ten sam okres i dotyczą tych samych kategorii aresztantów, to przynajmniej proporcje wydają się zbliżone do rzeczywistości. I tak dla 19 lat dla Zambrowa i Śniadowa oraz 20 lat dla Miastkowa, zamykających się w okresie między 1876 r. a 1903 r., średnia roczna aresztu gminnego w Zambrowie okazała się najwyższa – 131 osób, trochę niższa w Miastkowie – 120 osób i zdecydowanie niższa w Śniadowie – 88 osób. Potwierdzają te proporcje bardziej wiarygodne i bardziej porównywalne dane za lata 1894–1895, 1897 i 1902–1903. I z nich wynika, że przez areszt zambrowski przechodziło w ciągu roku najwięcej, bo aż 217 osób, w tym 26 (12%) kobiet, podczas gdy przez areszt miastkowski przewinęło się 203 aresztantów, w tym 24 (ok. 12%) kobiet, rutkowsko-kołakowski – 211, w tym 23 (11%) kobiety, wizeński – 173, w tym 27 (15,6%) kobiet i śniadowski – 155, w tym 12 (8,0%) kobiet.⁶³ W okresie 1898–1907 roczna przepustowość aresztantów wynosiła 186 osób i była równa przepustowości aresztu miastkowskiego.

Areszty etapowe, zwane inaczej stacjami transportowymi, punktami etapowymi bądź noclegowymi, a najkrócej etapami, nie były wydzielonymi pomieszczeniami dla jakiejś specjalnej grupy aresztantów. Przez cały XIX w. i w mniejszym zakresie także na początku XX w. aż po kres caratu były one niezbędnym elementem transportu więźniów i aresztantów pomiędzy miejscowościami zatrzymania a wyznaczonymi

⁶³ Tamże, 461, k. 126; 4155, k. 8–130; 4282, k. 40, 42, 4301, k. 23–26; 4404, k. 72; 4474, k. 52–53; 4535, k. 8–9, 23–24, 30–31, 154; 4579, k. 73–74; 4816, k. 46, 53, 61; 4822, k. 2,5; 4873, k. 14–129; 4943, k. 1–55; 4990, k. 37–48; 5096, k. 1–8; 5244, k. 38–96; 5328, k. 1, 16–17; 5336, k. 16, 19; 5399, k. 6–7; 5406, k. 4–8; 5415, k. 712–715; 5685, k. 2–3.

im do odbywania kary, do stawania na rozprawę sądową, doprowadzenia do miejsca zamieszkania w przypadku włóczęgów czy zwalnianych po odbyciu kary. Transport aresztantów odbywał się najczęściej pieszo, pod konwojem – rzadko profesjonalnym (wojskowym lub policyjnym), najczęściej wyznaczonym z przypadkowych mieszkańców danego terenu. W przypadku choroby aresztantów bądź członków konwoju transportowano ich przy użyciu wynajmowanych podwód konnych. Ograniczenia liczby aresztantów etapowych następowały wraz z rozwojem linii kolejowych. Szczególnie dotyczyło to więźniów przesyłanych na zesłanie czy katorgę.

Podstawowa masa aresztantów w ramach powiatu czy guberni, także przez pierwsze piętnastolecie XX w. docierała do miejsca przeznaczenia pieszo albo podwodami przez rozsiane po drodze areszty etapowe. Do 1893 r. na terenie guberni łomżyńskiej było 11 aresztów etapowych, w tym w powiecie łomżyńskim w Łomży, Miastkowie, Stawiskach i Zambrowie.

Areszt etapowy – Łomżyńska Stacja Etapowa – mieścił się przy ratuszu obok aresztu policyjnego i hauptwachty. W 1861 r. zarządzany był przez komendanta Komendy Inwalidnej. Jego stróżem w 1883 r. był Karol Carna (Czarny?) z wynagrodzeniem 6 rb. miesięcznie, co stanowiło 8% ogólnych kosztów utrzymania (75 rb.). W latach 1899–1902 stróżem był Józef Grużewski z takim samym wynagrodzeniem.⁶⁴

Areszt (punkt etapowy) w Miastkowie przed powstaniem guberni łomżyńskiej mieścił się w jedynym murowanym budynku usytuowanym przy szosie, należącym do dóbr majoratu w Miastkowie. Po rozporządzeniu dowódcy wojsk Warszawskiego Okręgu Wojskowego z 9 (21) VIII 1868 r. w sprawie przygotowania marszrut aresztanckich na trasach Płock – Modlin oraz Pułtusk – Łomża i odwrotnie, gubernator łomżyński zlecił w lipcu 1869 r. naczelnikowi powiatu łomżyńskiego szybkie przygotowanie punktu etapowo-noclegowego w Miastkowie. Ten zlecił z kolei zrealizowanie polecenia architektowi powiatowemu Antoniemu Majewskiemu. Ponieważ na terenie Miastkowa nie znaleziono innego budynku odpowiadającego nowym potrzebom, areszt etapowy miał pozostać

w dotychczasowym obiekcie po jego remoncie przez zarządzającego majątkiem administratora Ottona Omielińskiego. Trwały spory co do ceny za wynajęcie budynku. We wrześniu 1869 r. podpisano akt zdawczo-odbiorczy pomieszczeń na areszt, a wcześniej, w sierpniu akt najmu na trzy lata. Wynikało z nich, że areszt obejmował dwie cele dla aresztantów przesyłkowych (męską i żeńską), mieszczące ogółem 25 osób oraz pomieszczenie dla konwojentów. Okna cel okratowano, w drzwiach umieszczono wzierniki. Przystawiony ceglany piec miał jednocześnie ogrzewać wszystkie pomieszczenia. Wykonano nary dla 25 osób. Wymieniono na nowe wszystkie ramy okienne, okucia przy drzwiach i oknach, zamki. Położono podłogi, poprawiono tynki i wybielono. Dach nad częścią budynku mieszczącą areszt pokryto gontem, a glinianą powałę na strychu poprawiono. Podwórze od tyłu aresztu ogrodzono drewnianym płotem. W każdym pomieszczeniu umieszczono na ścianie po jednym lichtarzu na świece. Kontrakt przewidywał 2 razy rocznie bielenie pomieszczeń przez właściciela obiektu i dokonywanie na jego koszt wszystkich niezbędnych napraw. Uzgodniono opłatę roczną za najem pomieszczeń w wysokości 90 rb. płatnych w ratach półrocznych. Chociaż przy odbiorze aresztu po remoncie napisano w protokole, że wszystkie niezbędne prace wykonane zostały dobrze i obiekt jest przygotowany do swych funkcji, to już w rok po jego funkcjonowaniu wójt gminy Miastkowo w raporcie z 25 VII (6 VIII) 1870 r. do Zarządu Powiatowego w Łomży przedstawiał tragiczny stan pomieszczeń aresztu. Podał, że przegniłe podłogi wymagają wymiany, to samo odnosiło się do dachu, ramy okienne całkowicie przegniły, tak że wypadały szkła. Brakowało haczyków do zamykania okien oraz zawiasów w oknie. Zepsuty i oberwany zamek w głównych drzwiach, zepsuta zasuwka w drzwiach celi dla kobiet, brak drzwi w wychodku. Być może doraźnie coś poprawiano, ale w zasadzie przez cały okres funkcjonowania stan aresztu był zły.

W marcu i kwietniu 1874 r. wizytujący areszt architekt powiatowy A. Majewski w towarzystwie wójta i właściciela domu ponownie stwierdził, że podłogi są dziurawe, przegniłe, duże szpary pod drzwiami, zamki w drzwiach bardzo słabe, płot i ubikacja całkowicie nie nadają się do użytku, ściany poobijane i czarne po pożarze spowodowanym 22 II (6 III) 1874 r. przez niesprawny piec. Od pieca zajęła się słoma

⁶⁴ APB/OŁ, ZPŁ 4246, k. 4–375; 4247, k. 70,80, 130, 133, 243; 5131, k. 5–156; 5185, k. 12–198; 5270, k. 2–107; 5207, k. 7–198.

na narach przylegających do niego. Potrzaskały w następstwie wszystkie szyby w oknach i gdyby nie pomoc ludzi z sąsiednich budynków, cały dom by się spalił. Zalecono remont na koszt właściciela bądź wykonanie prac przez wójta z obciążeniem kosztami właściciela. Przez półtora roku w areszcie nie zrobiono jednak nic. Wykorzystywano go nadal w stanie dyskwalifikującym użytkowanie. Dopiero na początku września 1875 r. wójt raportował do powiatu o wykonanie zalecanych robót remontowych. Jednak z raportu starszego strażnika ziemskiego z marca 1876 r. wynika, że w tym czasie stan aresztu nie poprawił się. Były popsute zamki, bardzo poczerniałe ściany, co wymagało natychmiastowej naprawy. W grudniu 1877 r. wojskowy naczelnik powiatu łomżyńskiego na podstawie raportów drużyn konwoju informował na piśmie naczelnika powiatu, że w punkcie etapowym w Miastkowie było tak zimno, że nie sposób było w nim nocować aresztantom i konwojentom, a wójt odmawiał pieniędzy na zakup drzewa. Z kolei wójt po przeprowadzeniu rozmowy ze stróżem Pawłem Jabłońskim orzekł, że skarga była niezasadna, a temperatura w areszcie była „umiarkowana”, gdyż stróż przebywa tam każdej nocy, pali w piecu nawet pod nieobecność aresztantów. Żaden konwojent rzekomo nie narzekał nigdy na zimno w pomieszczeniach. Wyjaśnieniom wójta przeczyły chociażby powtarzające się w kolejnych latach skargi konwojentów. Na przykład etap przechodzący przez Miastkowo do Pułtusza 14 (26) I 1893 r. zastał pomieszczenia punktu etapowego niedogrzone i bez słomy. Stróż stwierdził, że pomieszczenia nie były ogrzewane od tygodni, czego dowodził szron na ścianach. Tymczasem wójt ponownie wyjaśniał wbrew faktom, że areszt był ogrzewany, lecz z powodu silnych mrozów na przełomie grudnia i stycznia ilość drzewa okazała się zbyt mała dla dobrego ogrzania. Zaprzeczył też brakowi słomy stwierdzeniem, że po każdym kolejnym etapie słoma była wymieniana na nową i to w dużej ilości. Tak więc każdy mówił swoje, a cierpieli na tym aresztanci.

Wśród stróży punktu etapowego w Miastkowie znajdowali się m.in. marynarz rezerwy Franciszek Andrzejkiewicz (do śmierci w 1872 r.). Po nim doraźnie pełnił te obowiązki dochodzący ze wsi Łuby Kurki – Józef Kukowski (do 1876 r.), następnie Paweł Jabłoński – podoficer rezerwy pułku zabajkalskiego (do śmierci w 1882 r.),

Antoni Woźniak – szeregowy rezerwy (od 1882 r.). Od 1892 r. stróżem był Ksawery Szymański.⁶⁵

Areszt (punkt etapowy) w Stawiskach. Zachowane informacje dotyczą ostatnich lat jego funkcjonowania. Areszt mieścił się w pomieszczeniach budynku wynajmowanego od Icka Niedźwiadowicza przy ul. Radziłowskiej 45. Na areszt składały się 2 cele (męska i żeńska) oraz pomieszczenia dla konwojentów. W myśl kontraktu podpisanego zwyczajowo na trzy lata, właściciel budynku w ramach kwoty rocznej najmu 90 rb. płatnej w ratach półrocznych, zobowiązany był do wykonania nar do spania i półek na rzeczy aresztantów, wychodka, dołu na nieczystości oraz do wyposażenia aresztu w 2 żelazne wiadra, 4 dębowe wiadra z żelaznymi obręczami i kabłąkami. Obowiązkiem właściciela budynku było też bieżące utrzymywanie pomieszczeń w stanie używalności i wykonywanie niezbędnych remontów i napraw. Ewentualne spory w tych sprawach rozstrzygać miały władze administracyjne, a nie sądowe.⁶⁶

Areszt (punkt etapowy) w Zambrowie od 1 stycznia 1869 r. znajdował się w murowanym domu przy ul. Białostockiej nr 137, wynajętym na mocy kontraktu z listopada 1868 r. od Józefa Chęcińskiego, s. Jana. Na areszt składały się dwie cele (męska i żeńska) oraz pomieszczenie dla konwojentów. W myśl kontraktu zawartego na trzy lata i przedłużanego na kolejne okresy trzyletnie, właściciel zobowiązał się do przystosowania pomieszczeń na potrzeby aresztu, w tym zabicia grubymi deskami przejść pomiędzy pomieszczeniami przeznaczonymi na cele, wykonania w drzwiach wzierników do obserwacji aresztantów, zaopatrzenia drzwi w solidne zamki zewnętrzne zasuw, zrobienia nar z desek heblowanych, naprawienia pieców, wstawienia nowych ram razem z lufcikami w oknach zakratowanych, pobielenia pomieszczeń, urządzenia wychodka w szopie przylegającej do domu, zaopatrzenia pomieszczeń w metalowe świeczniki. Do obowiązków najemcy należało też bielienie ścian dwa razy w ciągu roku i dokonywanie niezbędnych

⁶⁵ Tamże; 3947, k. 4–29, 3971, k. 14; 4016, k. 3–4, 11; 4042, k. 1, 4, 10, 12, 26, 28, 81; 4050, k. 23, 25, 30, 39, 60–62, 72; 4063, k. 8, 35; 4077, k. 8, 11, 24, 28; 4096, k. 19–20, 34–38; 4142, k. 53, 55; 4203, k. 6, 11, 24–28, 55; 4267, k. 16, 50, 65; 4348, k. 2, 6, 26–29, 45, 63, 75; 4417, k. 38, 54; 4482, k. 8, 13–16; 4590, k. 20–23, 27; 4641, k. 3, 33, 48; 720, k. 10, 23, 30; 4803, k. 7, 22–23; 4877, k. 3, 8, 13, 45, 50–51; 4915, k. 15–17, 24–25.

⁶⁶ APB, ŁGP, 1404, k. 1–3, 8–9, 13, 17.

napraw i remontów w okresie kontraktu. Koszt wynajmu uzgodniono na 90 rb. rocznie, płatnych w dwóch ratach i nie zgadzano się w kolejnych latach na żadne podwyżki.

Już pod koniec 1871 r. lustracja aresztu wykazała, że znajdował się on w fatalnym stanie, ułatwiającym ucieczki aresztantów. Pomimo zaleceń gubernialnych z grudnia tego roku w sprawie naprawy stanu aresztu, dopiero po kolejnych upomnieniach, w grudniu 1872 r. naczelnik powiatu zameldował na piśmie, że punkt etapowy doprowadzono do należytego porządku. Jednak nie ustały ciągle skargi ze strony komend konwojujących na złe funkcjonowanie punktu etapowego, w tym szczególnie braku opału, słomy i świec. Tak było też w dniu przedłużenia kontraktu (28 X (9 XI) 1875 r.) na kolejne lata. Tego dnia przybyła z Łomży w drodze do Warszawy 15-osobowa grupa aresztantów konwojowanych przez 10 żołnierzy. Musieli za własne pieniądze kupować opał i oświetlenie. Celem wyeliminowania tych nieprawidłowości wójt zambrowski Grochowski (imię nieznane) podpisał z właścicielem domu wynajmowanym w części na areszt umowę na dostawy do punktu etapowego słomy w cenie 30 kopiejek za pud, drzewa po 9,50 rb. za m³, świec po 22,5 kop. za funt. Posunięcie to okazało się także mało skuteczne, bo skargi konwojentów na działalność etapu zambrowskiego trwały nadal. W październiku 1884 r. partia aresztantów konwojowana z Czyżewa do Łomży nie otrzymała opału, słomy i oświetlenia. Wójt zambrowski – Kołomyjski (imię nieznane) wyjaśniał, że nigdy tak się nie dzieje, gdy konwojenci dysponują odpowiednimi dokumentami, a w tym przypadku akurat nie dysponowali. W dniu 1 (13) VII 1884 r. podoficer Stiepan Łosiew przyprowadził do Zambrowa z Czyżewa partię 17 aresztantów, w tym 6 chorych, przywiezionych na podwodzie. Lekarz miejscowy dr Szwejkowski (imię nieznane) nie chciał zbadać od razu chorych, odkładając to na następny dzień. Wtedy ponownie odmówił badania i zwymyślał podoficera. W tej sytuacji sołtys zambrowski nie mógł załatwić podwody dla podwiezienia chorych i musiał ją za własne pieniądze (1 rb.) wynająć wspomniany podoficer. Przełożeni żołnierza zwrócili się o zwrot poniesionych przez niego kosztów. Przy tym wójt wyjaśnił, że dr Szwejkowski nie chciał się przed nim tłumaczyć ze swego zachowania, a ponadto od sierpnia tego roku mieszkał już w Łomży.

W ciągu czterech dni lipca (1, 11, 15, 25) 1884 r. w punkcie etapowym w Zambrowie nocowało 58 aresztantów przesyłkowych wraz z 37 konwojującymi. W tym czasie zużyto 1,23 kg świec, 156 kg słomy na podściółkę dla 95 osób. Na sierpień planowano zużycie takiej samej ilości świec i 116 kg słomy.

Lustrujący punkt etapowy w Zambrowie 8 (20) II 1885 r. dowódca 8. brygady stwierdził, że znajdował się on w stanie nie nadającym się do użytku. Okna były połamane, drzwi chwiejące się, źle umocowane, ściany poobijane. W takich warunkach przetrzymywano tu aresztantów na nocleg po całodniowym marszu. Na przykład 16 (28) V 1885 r. w drodze z Łomży do Czyżewa zatrzymała się tu partia 14 więźniów, w tym 1 kobieta, prowadzona przez 10 konwojentów, a dnia 30 V (11 VI) tegoż roku nocowała tu partia 36 więźniów (w tym 3 kobiety) prowadzona przez 21 konwojentów na Warszawę i Wilno. W maju 1885 r. przez zambrowski punkt etapowy przeszło 51 więźniów i 31 konwojentów, dla których zużyto 0,92 kg świec i 129 kg słomy.

Stan aresztu etapowego był nadal zły także w latach dziewięćdziesiątych XIX w. Potwierdził to osobiście Powiatowy Naczelnik Wojskowy lustrujący obiekt 31 VIII (12 IX) 1892 r. Został go w skrajnie złym stanie, z powyrywaniem ramami okiennymi w celach, połamanymi narami, a przy tym do pomieszczeń tych prowadziły drzwi prosto z kuchni. W pomieszczeniach konwojentów powybijane szyby w oknach, rozwalony piec. Wszędzie brud. Brak jakiegokolwiek nadzoru nad aresztem. I znów następstwem tego były tylko zalecenia i krótkotrwała poprawa po remoncie dokonanym ze środków własnych przez właścicieli budynku, o czym poinformował władze we wrześniu tego roku wójt Zambrowa.

Konwojenci skarżyli się także w sprawach związanych z wynajmowaniem podwód w Zambrowie do przewozu chorych aresztantów. Według nich dostawca podwód starał się zawsze od dowódcy konwoju uzyskać pokwitowanie na dostarczanie dwóch podwód już w Zambrowie, potem tuż za miastem odczepiał drugiego konia jako rzekomo chorego, a wynagrodzenie brał za dwie podwody. Na protesty konwojentów reagował odmową dalszej jazdy. W związku z tym polecono konwojentom wydawać kwit dopiero po dojechaniu podwód do Łomży. Według starszego strażnika ziemskiego dostawca podwód z Zambrowa Żyd Lejba Sajeta wywiązywał się

dobrze i punktualnie ze swych obowiązków, lecz gdy pisarz gminny Boczkowski nie dał mu 28 IX (10 X) 1893 r. pokwitowania na jazdę w gminie, to potem przy odprawie w punkcie etapowym doszło do sporu i bijatyki między nimi przerwanej przez strażnika ziemskiego Gawriłę.

Także drugi dostawca podwód z Zambrowa Dawid Słowik skarżył się w marcu 1894 r., że nie otrzymał zapłaty za dostarczone w pierwszym półroczu 1893 r. podwody. Przedmiotem skarg konwojentów byli także stróże punktu etapowego w Zambrowie. Chodziło o to, że formalnie niby byli, a faktycznie przychodzące partie aresztantów nigdy ich nie zastawały i musiały same postarać się o ogrzanie i oświetlenie. Taka też była sytuacja 1 (13) III 1893 r., gdy przybyła partia aresztantów konwojowanych przez 6 żołnierzy, w tym podoficera. Potwierdzili oni, że nigdy w punkcie etapowym w Zambrowie nie zastali stróża, chociaż właścicielka domu K. Chęcińska wskazywała niejakiego Jakuba Karwowskiego, chociaż takiego człowieka w ogóle nie było w Zambrowie. Starszy strażnik ziemski także potwierdził, że nigdy nie spotkał

na punkcie etapowym stróża, nawet w dniach przybycia etapów. O braku stróża zaświadczał również najlepiej fatalny zazwyczaj stan aresztu.

Jak się wydaje, stróże w areszcie zambrowskim byli tylko okresowo. I tak od 1871 r. był nim Leopold Rękiewicz, w 1892 r. Aleksander Liżewski, a od 1893 r. Roch Cackowski, wyznaczony przez urząd gminny, lecz niedopuszczony przez właścicielkę domu mieszczącego areszt do jego pomieszczeń, nawet w asyście strażnika ziemskiego Adolfa Kity i pisarza gminnego. Nie wydała kluczy do aresztu stwierdzając, że kwestia stróży należy do niej i ona załatwi sprawę gdzie indziej. Wydaje się, że w takim postępowaniu leżała jedna z głównych przyczyn złego stanu aresztu etapowego w Zambrowie.⁶⁷

⁶⁷ APB/OŁ, ZPŁ 3945, k. 9–12; 4016, k. 8, 17–18, 19, 21, 23; 4042, k. 5–52; 4050, k. 1, 15–16, 47, 73; 4063, k. 18, 37–38, 89; 4077, k. 10, 31–32; 4096, k. 36–39; 4142, k. 2–3, 6–7; 4203, k. 72, 74, 85; 4267, k. 18, 50, 64, 79; 4346, k. 74–75; 4348, k. 40–42, 50, 70, 81, 88, 90–92, 94, 102; 4482 k. 33, 67; 4417, k. 16, 19–22, 34.36; 4590, k. 11–12; 4641, k. 5, 18, 43; 4720, k.15, 36–37, 46–48; 4803, k. 5, 12–13, 18, 43, 46; 4877, k. 25, 28–30, 33, 45, 54, 57, 66; 4915, k. 7, 21, 33–34, 37, 49, 54, 57.

Pracownicy służby więziennej łomżyńskiego więzienia

Lp.	Więzienie	Liczba miejsc w izbach ogólnych	Liczba cel pojed.	Nadzór liczba osób	Stan areszt. na 14 I 1913	Podsądni i aresztowani na czas śledztwa		Skazani na więzienie		Skazani na rotę areszt.	Skazani na katargę		Inni: rodziny (w tym dzieci)		Ogółem		
						M	K	M	K		M	K	M	K	M	K	M
14	Łomża	203	274		371	67	10	91	44	115	4	11	24	3	301	68	369
15	Ostrołęka (otwarte 2 listopada)	-	-		30	6	1	9	1	-	-	-	4	1	19	3	22
	Gubernia lubelska			92													
16	Lublin	348	-		490	187	27	149	25	58	11	3	19	8	424	63	487
17	Janów	224	-		144	32	7	47	23	27	-	1	6	2	112	33	145
	Gubernia piotrkowska			177													
18	Piotrków	692	44		1228	511	94	297	60	75	70	3	36	12	989	169	1158
19	Łódź	327	14		634	231	59	195	13	3	-	-	72	10	501	82	583
	Gubernia płocka			42													
20	Płock	279	116		219	93	12	157	44	27	5	1	6	4	188	61	249
	Gubernia radomska			75													
21	Radom	305	-		339	149	16	69	24	42	24	3	6	3	290	46	336
22	Sandomierz	406	-		175	30	8	46	12	49	4	2	7	2	136	24	160
	Gubernia suwalska			51													
23	Suwałki	100	18		140	47	7	15	5	15	5	4	10	2	92	18	110
24	Kalwaria	181	2		243	78	9	90	31	35	13	2	14	5	230	47	277
	Gubernia siedlecka			74													
25	Siedlce	400	125		404	151	10	81	22	121	24	5	8	6	385	43	428
26	Biała	105	5		120	148	15	33	8	5	-	-	4	2	90	15	105
	Razem (8768 miejsc)	7709	1059	1044	9815	2931		1820		1864	1375		437		8427	1145	9572

Źródło: E. Kaczyńska, *Ludzie ukarani...*, s. 516-518.

INDEKS OSOBOWY

A

Abramczuk Iwan 173, 179, 339, 352
Abramowicz (żandarm) 308
Achenbach Michał 84
Adamski Jan (o. Celestyn) 197, 198
Afanasjew N. 344
Agalcow Iwan 170, 172, 177, 339, 347, 351
Akkerman (więzień) 206
Alchimowicz (lekarz powiatowy) 258
Aleksander I Błogosławiony 218
Aleksander II 19, 23, 31, 97, 105, 161
Aleksander III 19, 31, 134, 162, 163, 258,
Aleksandra Romanowa 200
Aleksiuryn 300
Ałbow P. A. 14
Amielkowski 295
Anchel Ludwik 327
Andracki Ignacy 83
Andrejewskij Aleksander 203
Andruszkiewicz Paweł 198, 276
Andrzejczak Bolesław 322
Andrzejewski Józef 253
Andrzejkiewicz Franciszek 156
Annienkow Aleksander 15
Antoniuk Marcin 173
Arciszewski Michał 331
Arcybaszew Michał 217
Arendt Piotr 161, 203
Arendt Wilhelm August 161
Arter Julian 339, 352
Asłanowa (Halzman) Rozalia 289
Augustowicz Kazimierz 277
Auguścik Stanisław 140, 207, 213, 297
Azbeljewa M. 265

B

Bagiński Józef 241
Banach Stanisław 277
Banasik Piotr 154
Bańkowski Piotr 294
Bar Paweł 278
Baranowski Wincenty 82, 281
Barnet Józef (vel Stefan Bauer) 324, 377
Bartkiewicz Marian 315
Bartoszewiczówna Karolina 264
Baszkin Aleksander 349
Bauer Stefan – zob. Barnet Józef Łuczkiwicz Mieczysław Kazimierz 337
Bąbliński Ignacy 128
Bączyk Ludwik 154
Beccaria Bonesana Cesare 24
Bednarek Franciszek 186

Bednarz Romuald 324, 337
Beer Gustaw 323
Bejtkowski Edward 320
Benedykt VI 47
Beniek (koridorszczyk) 182
Bentkowski Edward 338
Bereza Bolesław 359
Berg Teodor 19
Berliner Jankiel 322
Beto Henryk 201
Bialikowski Izaak 328
Białaszewski Jan 339, 341, 344, 347, 351
Białaszewski Władysław 352
Białowiejski Kazimierz 319
Biały Mikołaj 322
Biały Motel 85, 95, 235, 264, 265
Bickowiow (kupiec) 287
Biczaniak Jan 321, 338
Bielecki (rotmistrz) 318
Bielicka Maria 147
Bielicki (członek ND) 296
Bielicki (wójt Zambrowa) 154
Bielicki Adam 147
Bielicki Franciszek 154
Bielicki Marceli 147
Bielicki Romuald 81, 287
Bielik Jan 321
Bieliński Antoni (o. Innocenty) 197, 198, 258
Bieliński Ignacy 258
Biełokopytow Aleksiej 92, 307
Bieniak Roman 83
Biereżenko Mikołaj 321
Bierzyszko K. 301, 304
Błeszyński K. 178
Błoński Rafał 11, 17, 37, 121, 275
Boakowski 287
Boczkowski (pisarz gminny) 158
Bogacka – Mayzel Bela 85, 290
Bogdanowicz Bronisław (lub Stanisław) 281
Bogdanowicz Joann 203
Bogucki Romuald 275
Bogusławski (Izenberg, ps. Tadeusz Górski) Konstanty 297
Bojar Władysław 173, 339, 351, 352
Bojarski Mieczysław Karol 324, 337
Bok Szymon 93, 317
Bołtuc (Bołtuć) Witold 207, 253
Bom F. K. 13
Bomicki Edmund 241
Bończak (więzień) 354
Borowski Andrzej 325, 346
Borowski Jan 322

- Bortnowski Władysław 339, 344
 Borysiuk Aleksiej 174, 207, 338, 339, 341, 342, 344, 347, 350, 351
 Bosowski (właściciel zakładu zieleni w Łomży) 237
 Boudouine Gabriel 50
 Braczo vel Broczko 277
 Bran Jankiel (Wojtal Lejzor) 308, 309
 Braun Jakub 309
 Brilina Maria 174
 Brizman Abram 243
 Brockway Zebulon Reed 49
 Broder Icek 337
 Brozych Stanisław 296
 Bruk Eugenia 222, 301
 Bruliński Ignacy 277
 Bruliński Jan 210
 Bruzda 328
 Brykczyński Antoni 72
 Brynczak Józef 14
 Brzeski Józef 172
 Brzezińska Brocha 146, 147
 Brzeziński Gustaw 325, 346
 Brzoska Krystian 325
 Brzostek Jan 174
 Brzoza Sender 148
 Brzozka Krystian 346
 Brzozowski Józef 82
 Brzozowski Stanisław 82
 Brzusko Antoni 277
 Buciłowska Olga 328
 Buczyński Roman 7, 36, 111, 114
 Budziński Jan 323, 325
 Budziszewski Antoni 128-130
 Bujwid Helena (ps. „Lejla”) 290
 Bundzio Maria 323
 Burakowski Gutman 288
 Burda 221
 Burow Iwan 336
 Busz Rozalia 324, 325, 337
 Butlewski Władysław 212, 238
 Butrymowicz Julian 338
 Bzura Adolf 259
- C**
- Cabert Edmund 262
 Cackowski Roch 158
 Carna (Czarny?) Karol 155
 Cebieliński Ludwik 322
 Cendrowski Ludwik 93, 307
 Chabarow Grigorij 92, 307
 Chaziachmietow E. 28
 Chęcińska K. 158
 Chęciński Józef 156
 Chętnik Adam 81, 100, 286, 287
 Chętnik Stanisław 209
 Chętnik Wincenty 287
- Chilińska Irena Wiktoria 258
 Chiliński (młodszy lekarz) 258
 Chleng (Szleng) Gustaw 323, 325
 Chmielewski Wiktor 153
 Chmielik Franciszek 337, 340
 Chodkiewicz Jan 277
 Choiński Ignacy 279, 293, 294
 Chojnowski Jan 232, 326, 339, 347, 351
 Cholewicki Leon 14
 Choromański Adolf 311, 314, 316
 Choroszuch Ziskind 289
 Chrapowicki Aleksander 359
 Chrepowicki Franciszek 322
 Chrostowski Ignacy 84
 Chruszczow Aleksander 19
 Chrystowski Aleksander 206, 217, 259, 260, 262, 264, 266, 267
 Chrzanowska Romana Anna 258
 Chrzanowski Romuald 258, 259, 341, 343
 Chwałow 143
 Chwieczkowski Marcei 322
 Chwiesiuk Laurenty 318
 Chwostowa S. 56
 Ciborowski Roman 84, 285
 Cichomska Stefania 261
 Ciechanowicz Chaim 235
 Ciecierska Stanisława 353
 Ciecierski Piotr 170, 172, 174, 185, 285, 300, 339, 353
 Cimmerman Binem 280
 Cimmerman Majer 280
 Cinowicz Abram 264
 Cornet G. 242
 Crofton Walter 49-50
 Cudnowicz (Cudnowski) Karol 323, 340
 Cudnowski Karol – zob. Cudnowicz Karol
 Cukier Fajwel 309
 Cybański Wilhelm 318
 Cybulski Jan 93, 179, 301
 Cynarski Jan 94, 311, 313
 Czacki Tadeusz 126
 Czajka Jan 328, 348, 349
 Czajka Józef 252
 Czaki Zachariasz Michał Jan 162
 Czaki (Csaky) Bonifacy 162, 258
 Czarkasow W. 90
 Czarkowski Bronisław 93, 307
 Czarnecki Mieczysław 83-85, 283, 284, 286
 Czechow Antoni 221
 Czepulewicz Stanisław 200, 263-265
 Czerniakowski 131
 Czertkow M. 281, 282
 Czerwiński Aleksander 295
 Czestiakow (gen. mjr.) 342, 343
 Czigirin (więzień) 282
 Czobko (Czudno) Józef 166
 Czochański 89, 140, 174

Czopek Magdalena 190
Czyżewski Władysław 83, 84, 284

D

Damięcki Stanisław 291, 292
Danielewski Jan 232
Daniłowicz Wincenty 96, 321
Daniłowski Gustaw 159, 178, 273, 304
Danowski Sadek 328
Dawidczyk Kazimierz 338
Dąbrowski Antoni 84, 184, 285
Dąbrowski Erwin 360
Dąbrowski Jan 151
Dąbrowski Marian 83
Dąbrowski Stanisław 193
Dąbrowski Wiktor 152
Dembowski Jan 147
Dembowski Kacper 147
Derecki Mikołaj (o. Sabinian) 198
Dębek Władysław 83
Dębiński Dawid 306
Dębski Edward 211
Diskin Gołda 85
Ditkowski (więzień) 206
Djakow Włodzimierz 37
Dmoch Józef 339, 351, 352
Dmoch Władysław 321
Dmochowski Aleksander 322
Dobrochowski Łukasz 154
Dobroczyński (Dobraczyński) Leopold 281
Dobroński Adam 64, 67, 71, 73
Dobrowolski 311
Dobrowolski Teodor 339, 351, 352
Dobrzyński Piotr 281
Doczelia 221
Dołgich Anatolij 264, 267, 269
Dołgich Zofia 265
Domański Józef 294
Dominik Julian 277
Doroszenko Sewastian 290
Doroszewicz (pisarz) 98
Drach Mordko 337
Drojanowska Barbara 270
Drozd Józef 322
Drozd Stanisław 338
Drozdowski Moszek 329, 348
Drzewko Gerszko 347, 348
Duda Józef 209
Duda Stanisław 252
Durnowo Iwan 56
Dygasiński 221
Dylczyńska Anna 147
Dylewski Jan 339
Dynowicz Aron 243, 322
Dziarski Bolesław 287
Dziekoński Kazimierz 264

Dzieniażewski 294
Dzierżyński Feliks 308
Dziewulski Władysław 328
Dziubkiewicz (przełożony) 184
Dzwonkowski Aleksander 275

E

Edelstein Efroim 276
Ehrenkreutz Walerian 206, 267
Elżbieta I 27
Elżbieta II 25
Essen Roman von 133, 201
Extonia Józef 276

F

Fajngentbaum Beniamin 193
Farbarowicz Icek Boruch – zob. Nachalnik Urke
Feiertag Adolf 288
Felszer F. 278
Ferster Waldek 270
Fidelis Józefa 149
Figner Wiera 159, 261, 304
Filechawski Czesław 311
Filechowski Tomasz 206, 264, 269
Filechowski Wacław 315, 316
Filipczak Bronisław 92, 302
Filipowicz (więzień) 173, 174, 211
Filipowicz Grzegorz 173
Finkelsztajn Abram 243
Firer Janusz 85
Firer Moszko 85, 298
Fławian (arcybiskup prawosławny) 201, 202
Foitik Martin 319
Forchel Fryderyk 323
Forkel Fryderyk 337
Foucault Michael 45
Foucquet N. 4
Franc Leta 346
Franc Marta 346
Frankenstein von 283, 284
Frankfurt Lija 289
Franz Leta 323, 325
Franz Marta 323
Franz Stanisław 323
Frenklowa Rotte 301
Friszland Józef 337
Fryderyk II Wielki 8
Funk Władysław 153

G
Gaczka (Gaczoń) Wilhelm 346
Gaczko Franciszek 340
Gajewski Ignacy 172, 174, 195, 205, 339, 341, 344, 347, 350
Gajkowski Władysław 93, 301
Galiński Izidor 103, 104

- Gałkin – Wraskoj Michaił 56, 134, 135, 145
 Gamberg Estera 320
 Ganecki (gen. Lejt.) 276
 Ganszajew J. N. 14
 Ganszejew Jan 263
 Ganszejw Iwan 264
 Garbowski Adam 95, 320
 Gardowski Bronisław 321, 322
 Gastekonewicz Abram 337
 Gastekonewicz Mendel 337
 Gawkowski Piotr 147
 Gawriła (strażnik ziemski) 158
 Gaziecki (członek ND) 296
 Geniszewski Roman 243
 Genne Karl August 338
 Gernet Michaił N. 16, 28, 32, 38, 194, 219
 Gerwino (szewc) 293
 Giller 29
 Gimprowicz Chaim 337
 Glinojecki 85
 Gliński Franciszek 152
 Gloger Zygmunt 72, 77
 Głębocki Jan 253
 Głębocki Kazimierz 206
 Gniazdowska (strażniczka) 170
 Gniazdowski Stanisław 140, 207, 297, 339, 347, 351
 Godlewski Czesław 241, 343
 Godziszewski Bonifacy 211
 Gogol 219, 221
 Golczewska Józefa 244
 Goldlust Szymon 101
 Gołąb Stanisław 324
 Gołdawski Józef 166
 Gołębiowski Witold (ps. „Ildefons”) 103
 Gonczaruk Julian 291
 Gonczenuk Taras 336
 Gorałow Andrzej 173
 Gorbolewski Kacper 128
 Gorczyński 179
 Gordon L. (rabin) 98, 204
 Gornew W. I. 287
 Gorodko Michaił 92, 307
 Gorzelewska Władysława 149
 Gosiewski Józef 277
 Gosławski Władysław 328
 Gotlib Henryk 128
 Gotówko (więzień) 243
 Górak Piotr 173, 339, 341, 351, 352
 Górska Leonia 236, 237
 Górski Henryk 236
 Górski Tadeusz 297
 Górski Tadeusz – zob. Bogusławski (Izenberg)
 Konstanty
 Grabowski (wójt Kołak) 153
 Grabowski Adolf 14
 Grabowski Edward 67
 Grabowski Jakub 81
 Grabowski Jan 193
 Grabowski Lejba – zob. Mejer Gringras
 Grabowski Otto 323
 Grabowski Stanisław 193
 Grabski W. 73
 Graczyk Ludwik 323, 325
 Grajek Michał 329
 Grądzka Józefa 188
 Greczulewicz Aleksander 32, 216, 262, 263-269
 Grigorowicz (vel Jetinowicz) Stanisław 291
 Grinberg Moszek 322
 Gringras Mejer 209
 Grochowski (wójt zambrowski) 157
 Grochowski Edmund 345
 Grochowski Roman 312, 316
 Grodzki Adam 179, 213
 Grodzki Feliks 81
 Grodzki Jan 277
 Grodzki Witold Kleofas 311, 312, 315, 316
 Groffe Aleksander 128-130, 133
 Groman Dawid 296
 Grosman Moszek 337
 Groswert Guta 309
 Grot 54
 Gruchacz Piotr 276
 Gruchacz Stanisław 325
 Grucki (Grądzki) Ignacy 277
 Grudziński Lucjan 348
 Gruzewski Józef 155
 Gryczek Józef 309
 Grzebieniarz Chana 244
 Grzybowski K. 14
 Grzymkowska Zofia 96
 Guillotin Joseph Ignace 26
 Gulin Antoni 253
 Gusiacki Gimpel 328
 Gutenberg 221
 Guterman Dawid 213, 338
 Gutman Lejzor 95, 320, 321
 Guzewski Aleksander 320
- H**
- Haberkant Adam 276
 Haller Józef 51
 Hanussowski Bolesław 264, 267-269
 Harusewicz Jan 90, 161
 Haytler Jan 53
 Hemska Karol August 337
 Henne August Karol 323, 325
 Henne Karl 340
 Henryk VIII 27
 Hermanowski Adam 323
 Hess Rudolf 47
 Hobsbawm Eric J. 122
 Howard John 48, 50, 126

Hrucki 326
Hryniewicz Franciszek 93, 100, 264, 267, 318
Hryniewiecki Ignacy 23
Hryniewski Henryk 24
Hube Romuald 32, 183
Hugo Wiktor 24, 208
Hunger Robert 323

I

Igielko Leta 323, 346
Iгнаłowicz-Zawileński 221
Ignatow J. A. 14
Imiłowska Maria 244
Iwanow (lekarz) 342, 343
Iwanow Stiepan 173
Izenberg Konstanty – zob. Bogusławski Konstanty

J

Jablonka Mordka 204
Jabłonowska Jadwiga 94, 312, 316
Jabłonowski Roman 83, 84, 87, 144, 180, 184, 185,
216, 217, 284–286, 299, 300, 304, 311
Jabłoński Jan 270
Jabłoński Józef 100, 101
Jabłoński Paweł 156
Jaczmiennik Szmul 288, 289
Jagódka Gotheb 323
Jakacki Feliks Mieczysław 339, 341, 344, 347, 350, 352
Jakacki Kaliks 350
Jakubiczek (więzień) 206
Jakubowski Franciszek 323
Jakubowski Leon 283, 284
Jamroz Jan 324, 337
Jan z Tęczyna 221
Jankowski Józef 93, 307
Janowski Gersz 322
Janowski Jankiel 280
Januszczyk Cyprian 277
Jaroński Maciej 172
Jarosławski (rzeźbiarz) 201
Jarosz 328
Jaroszevska Sara-Rywa 301
Jaroszewski Kazimierz 296
Jarzabek Sruł 329
Jarzębiński Teofil (o. Antonin) 198
Jasieński Aleksander 165
Jasiński Lew 174
Jastrzęb Moszek 243
Jastrzębski Wincenty 84, 88, 144, 216, 284–286, 299,
301, 304
Jastrzębski Zygmunt 294
Jaszczołd Stefania 188
Jaworowski Alfons 241
Jaworowski Wincenty 343
Jażwińska Marianna 166
Jażwiński Kalikst 13

Jefimowa Eugenia (Jewgienija) 170, 174, 339, 351
Jeleń Lejzar Boruch 287
Jemielity Jan 173, 177
Jeremijew A. G. 144
Jetinowicz Stanisław – zob. Grigorowicz Stanisław
Jewreinow Sylwester 277
Józefowicz- Szpink Józef 322
Jurazskiewicz Jan 265
Jurkiewicz Piotr 322
Jurkowski Franciszek 209
Juszkiewiczowa Maria 205

K

Kabat Józef 83
Kabatczikow Zachar 179, 339, 351, 352
Kabe 139
Kac Abram 289
Kac Izrael 289
Kac Szaja 320
Kachdan (więzień) 282
Kaczmarek (vel Kaczmarowski) Andrzej 278
Kaczmarowski Andrzej – zob. Kaczmarek Andrzej
Kaczurin W. E. 15
Kaczyńska Elżbieta 22, 28, 29, 32, 33, 62, 70, 78, 79,
106, 107, 119, 123, 178, 180
Kaczyński Józef 279
Kaczyński Piotr 81–83
Kaczyński Wojciech Piotr 173, 314, 316
Kagan Chaim 288, 289
Kajka Tomasz 277
Kajzerow (więzień) 206
Kalinowski Tomasz 210
Kaliwoda Leon 104, 105
Kalski Konstanty 92, 299
Kalski Stanisław 294
Kamański Stanisław 166, 342, 350
Kamińska Zuzanna 150
Kamiński Aleksander 277
Kamiński Jan 346
Kamiński Józef (ze Szczepankowa) 152
Kamiński Józef (z Kosowa) 327
Kamiński Paweł 323
Kamiński Wilhelm 323
Kandakow Ilja 342
Karl Aleks 340
Karol Aleksy 322, 337
Karol Wielki 46
Karolec M. 262
Karpieńko Augusta 190
Karpińska Marianna 170, 339, 341, 344, 347, 350
Karpiński Franciszek 221
Karpowicz Antoni 199
Karpowicz Bronisława 95
Karpowicz Stefania 95
Karwacki Jan 319
Karwowski Edward 312, 316

- Karwowski Jakub 158
 Karwowski Piotr 85, 320
 Kaszcz 235
 Kaszin Fiedor 173
 Kawkiewicz Gersz 231, 235
 Kawkiewicz Noach 137, 235, 249, 346
 Kielczewski Bolesław 87
 Kierczyńska Melania 93, 308
 Kierejczyk Kiril 328
 Kij Adam 323, 325, 346
 Kij Karl 321
 Kikman Szłoma 328
 Kirilow (vel Kirilow) Maksim 291
 Kirtiklis Stefan 84, 294
 Kisielew Borys 291
 Kisielnicki Kazimierz 81
 Kisielnicki Witold 276
 Kita Adolf 158
 Klama 277
 Kleindienst Juliusz 96
 Kleindienst Teodor 96
 Klepacki Jan 210
 Klimek Karol 82
 Klimek Stanisław 229, 347
 Klonowski Jan 84, 296
 Klukowski Antoni 328
 Kłosek Władysław 359
 Kłosowski Julian 294
 Knoch August 323
 Kobrzeniecki Aleksander 347, 351
 Koch Anna Waleria 338
 Kokoszko Jakub 262, 264, 267
 Kokoszko Michał Dawid 284
 Kokowcow W. N. 143, 144, 219
 Kolcow (podoficer) 200
 Kolenkiewicz 84
 Koliński Pejszek-Dawid 347, 349
 Kołacz Ignacy 207, 211, 297
 Kołaczkowski Feliks 328, 330
 Kołomyjski (wójt zambrowski) 157
 Kołomyjski Władysław 329
 Kołowajtysow Marta 325
 Kołowajtysow Piotr 325
 Kołybajew Anton 295
 Komf Marta 323, 346
 Komornicki Stanisław 100
 Komorowski Fryderyk 325, 346
 Komorowski Józef 243, 319
 Komorowski Stefan 322
 Kon Felis 159, 178, 304
 Kon Menachelm (vel Mendel) 243
 Konczyński Józef 36, 105, 107, 123, 175, 279
 Koniajew Michał 336
 Koniszin 232
 Konopka (organizacja „Orzeł Biały”) 287
 Konopka Marianna 188
 Konopko Fabian 277
 Kopa Józef 337
 Kopaczewa Anastazja 174
 Kopania Florian 213, 238, 344, 347
 Kopiczyński Piotr 322
 Kopszajew Fiodor 351
 Korabowicz Artur 14
 Korczemny Andrzej 154
 Kordecki 221
 Korengold Izachiel – zob. Rożek Chaim Judka
 Korf Siemion 86, 87, 89, 145, 206, 221, 282, 285
 Kornacki Mikołaj 294
 Kornienko A. 352
 Kornienko Leontij 339, 351, 352
 Koronkiewicz Marianna 149
 Koronkiewicz Wacław 83
 Korwasiński 287
 Korytkowski Franciszek 152
 Kosiński Kacper 131
 Kossakowski Antoni – zob. Sakowski Antoni
 Kossakowski Konstantyn 298
 Kossecki 128
 Kossowicz Witold 14
 Kostro Archipow 177
 Kościelecki Władysław 172, 177
 Kościński (Koszczyński) Józef 330, 348
 Kościuszek Tadeusz 47, 51, 126
 Kotowicz Siemion 177, 212
 Kotowicz Zelek 209
 Kotowicz-Bakinowska Zysła 289
 Kotowski Jan 281, 282
 Kowalczuk 149, 150
 Kowalczyk Józef 331
 Kowalczyk Piotr (PZL) 83
 Kowalczyk Piotr (strażnik) 140, 173, 179, 339, 347
 Kowalewski M. 44
 Kowalewski Witold 166
 Kowalik Jan 152
 Kowalski (właściciel sklepu meblowego) 230
 Kowalski Stanisław 344, 347
 Kozikowski Antoni 338
 Kozłowski G. 151
 Kozuchowski Aleksander 51
 Kółko Abram 286
 Kraf (baron) 184
 Krafft Tadeusz 151
 Krajewska Anna 84
 Krajewski Stanisław 313, 316
 Krajtman Józef 320
 Krakowiak Kalmen 289
 Kramarski Zygmunt Teodor 324
 Krasicki Ignacy 221
 Kraszewski Jan 360
 Krawczuk Grigorij 339, 347
 Krążek Szeja 235
 Krimkiewicz Juszka 242

- Krogulecki Adam 167
 Krohne 252
 Kronsztadski J. 201
 Kropotkin 220
 Królikowska Anastazja 170, 173, 339, 351
 Królikowska Marianna 351
 Królikowski Andrzej 277
 Królikowski Stefan (ps. „Ogrodniczek”) 84, 296, 301, 304
 Kruczkowski Jan 298
 Kruglikow L. 218, 265
 Krukowski Jan 85, 294
 Krukowski Witold 294
 Krupiński Stanisław 207, 253
 Kruszyński Joka 323
 Kryłow 221
 Krzymowski Lucjan 338
 Krzywek Bolesław 207
 Kubat 287
 Kubiczek Stanisław 173
 Kujawa Stefania 320
 Kuklewicz Antoni 201, 271
 Kukliński Aleksander 152
 Kulaszewski Jan 172
 Kulczycki Ludwik 87
 Kulesza (agent kontrwywiadu) 329
 Kulesza Karol 278, 329
 Kulesza Konstanty 277
 Kulimowicz (więzień) 282
 Kulkin Grzegorz 264, 267
 Kunitzer 38
 Kuperman Moszek 337
 Kurcysz Stanisław 97, 100, 101, 137
 Kurczak T. 82
 Kurelski Mieczysław 313, 315, 316
 Kuropatkin 144
 Kuźminich Jegor 336
 Kuźnicki Jakub 147
 Kwapiński Jan 88, 216, 217, 271, 301, 303-305
 Kwiatek Abram 152
 Kwiatkowski Teofil 193
 Kwiecińska-Mironowa Sabina 298
- L**
- Lachowska Małgorzata 200
 Lamprecht Henryk 314, 316
 Landy Adam 93, 310
 Larin Andriej 338
 Larm Karol Paweł 323, 324
 Laskowski Franciszek 345
 Laskowski Józef 85, 298
 Laskowski Mikołaj 299
 Lebioda Michał 328
 Leipziger Josel 337
 Lejb Israel 85
 Lejba Lewin 284, 286
- Lejzerson Chaim Lejzor 322
 Lemański Leonard 322
 Lenczewski Józef 83
 Lender Moszek 337
 Lenin 220
 Leona XIII 78
 Leoniak Wojciech 154
 Lermontow 221
 Leszczyński Juliusz 154
 Lewi Tewia 329
 Lewiński Yom-Tow 101
 Liaste Edward 348
 Lidman Josel 280
 Liebknecht 220
 Lind (lekarz) 357
 Lingiewicz (więzień) 206
 Linker Otto 323
 Lippe August 323
 Lipszyc Ryfka 319
 Lipszyc Szymek 319, 356
 Lisiecki Adam 135, 137, 167, 230, 339, 341, 342, 344, 347, 350
 Listowski Franciszek 147
 Litwiniuk Jakub 140, 173, 174, 339, 351, 352
 Liżewski Aleksander 158
 Lublimir Abram 243
 Lubomirski Stanisław 50, 125
 Ludat Telesfor 323
 Ludwik XI 46
 Luksemburg Róża 220
 Lurie Icek 298
 Lustig 356
 Lutosławscy 77
 Lutosławski Józef 97
 Lutostańscy (z Drozdowa) 81
- Ł**
- Łabanow-Rostowski 54
 Łabowicz Zelek 295
 Łabudziński (wicegubernator) 202
 Łabuszyński Aron 306
 Ładno Szłoma 282
 Łamtiew Konstanty (Konstantin) 241, 343
 Łapiński Michał 275
 Łoginowa Agnieszka 174
 Łogusz (podoficer żandarmerii) 319
 Łoris-Mielikow Michaił 43
 Łosiew Stiepan 157
 Łosiewicz (żołnierz) 23
 Łosiewicz Antoni 209
 Łuczkin N. W. 14
 Łukasiński Walerian 17, 47, 274
 Łukowiecki Noach 337
 Łunaczarski 220
 Łuniewski Franciszek 339, 347, 351
 Łuniewski Jankiel 258

M

- Machwicz-Machczyński 236
 Maciejewski Henryk 89, 147, 161-193, 165, 205, 206, 219, 286
 Maciejewski Jan Nepomucen 163
 Maciejewski Wiktor 336
 Maciejewski Zdzisław 163
 Maconochie Alexander 49
 Majewski (z Łomży) 276
 Majewski Antoni 155
 Majewski Ignacy 177
 Makar Jan 211
 Makowska Anna 297
 Makowska Walentyna 170
 Makowski Bronisław 84, 297
 Malec Bolesław 166, 339, 346, 347, 350
 Malec Jan 179
 Malewski Leon 294
 Malinin F. 220
 Malinowska Anna 93, 308
 Malinowska Antonina 188
 Malinowski Bogumił 153
 Malinowski Franciszek 147
 Malinowski Leon 322
 Maliszewski Franciszek 322
 Maławicki Żalek 146
 Maniek 360
 Marcel Alexandre 183
 Marchlewicz Julia 188
 Marcinowski Bolesław 164, 166
 Marczuk Józefa 168, 341, 344, 347, 350
 Marczuk Siemion 330
 Mariański 179
 Marin W. P. 14
 Markiewicz Icek – zob. Mikiewicz Icek
 Markiewicz Icek – zob. Mikiewicz Icek
 Markiewicz Jan – zob. Narwicz Jan
 Markow Borys 15
 Markowska Anastazja 331, 348
 Martynowski S. 178
 Matensek Franciszek 346
 Mateusek Franciszek 325
 Matrosow S. A. 14
 Matys Szafir 153
 Mayzel Aleksander 290
 Mayzel Maurycy 85, 283, 284, 290
 Mazurkiewicz (więzień) 206
 Mech Benedykt Zdzisław 313, 316
 Meder N. 221
 Mejer Daniel 223
 Mejer Henryk 237
 Mejer-Jackson Gita 289
 Mejerowa Leonia 237
 Mendaszewska Wiktora 337
 Mendelson Icek 322
 Mensak (vel Milski) Piotr 342
 Męclewski Jerzy 284
 Miasnowski Piotr 154
 Miazarikow N. 340, 349
 Michajłowski W. M. 14
 Michalak Paweł 83, 287
 Michalski Józef 277
 Michałowski Stanisław 232, 256, 257
 Miciurin Iwan 271, 304, 306
 Mickiewicz Adam 221
 Micura Jan 324
 Mieczkowski Antoni 216, 267
 Mieczkowski Władysław 313, 316
 Miecznikowska Stefania 326
 Miecznikowski Jan 325
 Mielnicki Aleksander 172
 Mielnicki Antoni 198, 199
 Mikiewicz Icek (vel Rubin, vel Markiewicz) 210
 Miklaszewski Apolinary 154
 Miklaszewski Walenty 261, 267
 Mikołaj I 11, 202
 Mikołaj II 31, 202, 218, 219
 Mikołajczyk Ewa 338, 345
 Mikołajczyk-Sulewska Anna 302
 Mikulski Kacper 76, 205, 264, 267
 Milczyński Gersz 235
 Miller (gen. lejtnant) 342, 343
 Milski Piotr – zob. Mensak Piotr
 Milutin Dimitrij 43
 Mioduszewski (stolarz) 86
 Mioduszewski Waclaw 311, 313, 36
 Misiewicz Aleksander 264
 Mizrach Abraham 100
 Mjasojedow (pułkownik) 276
 Mocarski Jan 275
 Moczydłowski Mieczysław 294
 Modzelan Jan 83
 Modzelewski (więzień kryminalny) 177
 Modzelewski Czesław 313, 316
 Mogilnicki Aleksander 17
 Mojżeszowicz Stanisław 197
 Moldenhawer Aleksander 53
 Monderowicz Wiktor 209
 Montenffl (rotmistrz) 284
 Moraczewski Jerzy 104
 Moraczewski Mikołaj 72, 81, 83-84, 290
 Morawski Stefan 154
 Morelowski Józef 53
 Morelowski Julian 259
 Morozow Fiodor 92, 263, 307
 Morsztejn Fiszal-Dawid 329, 348
 Moskalczyk Jan 174
 Mościcki Julian 166
 Mowel Kamila 188
 Możajew Mikołaj 342
 Mrozicki Leon 339, 351
 Murancew 276

Murawiw Mikołaj 37
Murawski Adam 328
Murzyk Stanisław 209
Muzecki P. M. 14

N

Nachnik Ukre 179-183, 185, 192, 353, 354, 356-358, 360
Nachman Salomon 322
Nadratowski Waclaw 81, 165, 206, 259
Najdus Walentyna 337
Najmoła Stanisław 82
Nakwaski Mirosław 51, 53
Napoleon 127
Napoleon III 46
Narewicz (Markiewicz) Jan 211
Narulewski Władysław 292, 293
Nazarow Fiodor 93, 310
Neiman (Neuman) Zygmunt 165, 167, 264, 285, 332, 339, 341-344, 347, 350
Nejbuć Alicja 331, 348, 349
Neuman Zygmunt – zob. Neiman Zygmunt
Nicewicz Walnety 332, 348
Niechciał Józef 329
Nieczwolodin 221
Niedźwiadowicz Icek 156
Niemcewicz Julian Ursyn 51, 126, 259
Niepluch Chaim 280
Nieplujew (generał) 310
Niewiadomski Icek 309
Niewiński Moszko 130
Nikiticz 165
Niklewicz Tomasz 94, 310
Nikołajew (więzień) 172, 285, 290, 300
Nikołajew Aleksander 163, 164, 166, 201, 264, 339, 340, 346, 347, 349-353
Nikołajew Władysława Helena (z d. Ćwiklińska) 164
Niksa Józef 177
Nikulski Adam 323
Nomlik Franciszek 149
Nomlik Marianna 323, 346
Nosek Stanisław 82
Nosol Joann 203
Nowacka Zofia 93, 216, 221, 237, 264-270, 314
Nowacki Jan 207
Nowak Stanisław 82
Nowakowski Karol Gustaw 322
Nowalski Boruch 326
Nowalski Moszek 326
Nowas Julian 330
Nowicki Antoni 213
Nowicki Feliks 134
Nowik Josel 173, 179
Nowiński Józef 128, 276
Nowowijski Antoni 325
Nurczyk Franciszek 87
Nurczyński (prokurator) 298

O

Obiedziński Noachim 293
Obrycki 162
Obuchowicz Julian 277
Ofenberg Abram 295
Okulewicz Aleksander 149
Oldenborger W. J. 13
Olejniczak Marianna 348
Oliweisztejn Szmul 337, 340
Olszański Jan 293
Olszyński August 325, 346
Omieliński Otton 155
Optacy Gustaw 323, 340
Orlański Szymon 337
Orłowski Wincenty 84, 347
Orzechowski Andrzej 339, 341, 344, 347, 350, 351
Orzechowski Władysław 298
Orzeszkowa Eliza 122
Osepko Władysław 81
Osiecki Władysław 322
Osipowski Waclaw 166
Osowiecki Józef 20
Ostaszewski Józef 342
Ostrowski Antoni 359
Ostrowski Stanisław 348

P

Pająk Jerzy 86, 87
Pajewski Ignacy 202
Pakciarz Mendel (Miłosław?) 319
Paliwoda Władysław 207, 211
Panusz Lejzor 322
Panusz Oszer 322
Papudoglo 32, 164, 262, 263
Paradowski Jan 14
Pastusik Feliks 179, 207
Patek Stanisław 261
Pauls (gubernator) 100
Pawelski Wincenty 340, 351, 352
Pawelczyk Jan 323, 340
Pawlak (vel Pawłowski) Stanisław Jakub 315, 316
Pawłow Georgij 163, 167
Pawłowski Stanisław – zob. Pawlak Stanisław Jakub
Pawłowski Piotr 213
Pawłowski Władysław 213
Peltyń Anna 264, 265, 267, 269, 271
Perks Janina 193
Perzan Mateusz 81
Perzanowski Jan 259
Pestkowski Stanisław 216, 298
Pędzich Marianna 188
Piasecki Bolesław 81
Piątek Piotr 166
Piekarski Stefan 83, 84
Pieńkowski Aleksander 243
Pieprzyk (vel Pietrzyk) Abram 337

- Pieszak-Sokolikowa Kazimiera 298
 Pietrusiński Bolesław 329
 Pietrzyk Abram – zob. Pieprzyk Abram
 Pikuliński Jan 207
 Piłsudski Józef 87, 99, 101-104, 205
 Piotr I 11, 25, 26
 Piotrowski Jan 338
 Piotrowski Józef 210
 Piotrowski Józef (komisarz Rządu Narodowego) 275
 Plona Jerzy 151
 Płońska Anna 188
 Płoński Stanisław 14
 Podbielski Marian 294
 Podolak Paweł 252
 Podolkow F. J. 14
 Podpłocki Michał 275
 Pokorny Józef 319
 Polak Antoni 243
 Polak Franciszek 324, 337
 Polak Stanisław 94, 95, 316, 317, 324
 Poliksa Anna 318
 Poliksa Edward 318
 Ponicz Chaim Berek 289
 Popielnicki Nikifor 294, 295
 Popkowski Marian 147
 Popławski Jan 152, 190
 Popławski Mieczysław 193
 Popławski Stanisław 193
 Popow 215
 Poradziński Ignacy 205, 206
 Potapska Katarzyna 322
 Potocki Xawery (Ksawery) 126, 259
 Prątek Jan 331
 Preis Leopold 349
 Pronobis Julia 308
 Pronobis Stanisław 308
 Prosiński Antoni 147
 Prosiński Ludwik 313, 316
 Prus Bolesław 221
 Prusik Franciszek 330, 343
 Pruszkowski Cyprian 309
 Pruszyński Florian 243
 Prystor Aleksander Błazej (vel Jan Żukowski) 88, 320, 337, 345
 Przyborowski Władysław 322
 Przybylski Julian (o. Jan Kanty) 198
 Przychodura (Przychodzień?) Franciszka 188
 Przychodzień Jan 173, 340, 341, 344, 351
 Pszczółkowski Władysław 340, 341, 344, 347, 350
 Ptaszyński Ludwik 83
 Puchalski Jonsza 136, 171
 Puchrowicz Karol 323
 Pupek Stanisław 359
 Pusz Antoni 259
 Puszczanow (więzień) 179
 Puszkin 221
 Putolski F. 250
- R**
- Radomski Fabian 332, 348
 Ragza Ernest 290
 Rajcher Izaak 288
 Rakowski Aleksander 340, 347, 351
 Ranik Józef – zob. Rapik Józef
 Rapik (Ranik) Józef 173, 177
 Ratyński Ludwik 161, 162
 Razsolenko Nikita 340, 351, 352
 Razsolski Mikołaj 173
 Razumowski Cyryl 59
 Rechniewski Tadeusz 304
 Reguła Józef 82
 Reingart Bronisław 323
 Rek Antoni 320
 Repliński Marcin 128
 Reszczyński Leon 302
 Reymont Władysław 222
 Rezmazow Timofiej 96
 Rękiewicz Leopold 158
 Riabow Jegor 213, 340, 351
 Richard Ulrich 324, 340
 Richter Józef 90, 286
 Ring (niemiecki naczelnik więzienia w 1917 r.) 355
 Rode Eljasz 340
 Rodecki F. 59
 Rodziewicz 165
 Rogalewski Józef 85
 Rogalski Franciszek 207
 Rogowski (rotmistrz) 291
 Rogoza Jacek 328
 Roja Bolesław 102
 Rojtman Lejba 288, 289
 Romanowska Jadwiga 323
 Romejko – Hurko Josif 26
 Rosenbaum Wolf Dawid 241
 Rosenstadt Władysław 267
 Rostker Ajzyk 326
 Rostkowski Zadam 50
 Rostowcewa Zinaida 264, 267
 Roszkowski Emilian 330
 Rothman Dawid 45
 Rotszejn Jakub 281
 Rotszild Mendel 204
 Rotszyl Jonele 95
 Rowner (więzień) 282
 Rozenbaum Wolf Dawid 332
 Rozmazow Timofiej 321
 Rożek Chaim Judka (vel Izachiel Korengold) 208, 296
 Ról (niemiecki dozorca więzienny) 355-357, 359
 Rubin Icek – zob. Mikiewicz Icek
 Rubin Icek – zob. Mikiewicz Icek
 Rudnicki Antoni 344
 Rudziński Antoni 166, 219, 339, 346

- Rusecki Józef 199
Rutkiewicz Michał 340
Rutkowski (z Laskowca) 276
Rutkowski Wincenty 340, 351
Rychter Józef 252
Rydz- Śmigły Edward 102, 103
Rykowski Jan 340
Rymek Michał 325, 346
Rysiakiewicz Tadeusz 324
Rzeźnikiewicz Dawid 326
- S**
- Sadowski Eugeniusz 173, 314, 316
Sadowski Mikołaj 340, 351
Saiksir Izaak 340
Sajeta Lejba 157
Sakowicz Grigorij (Grzegorz) 15
Sakowicz Grzegorz 291
Sakowski (vel Kossakowski) Antoni 281
Sałuba Feliks Tomasz 313, 314, 316
Samsel Mateusz 96, 327
Samsonow Aleksander 97
Saniewicz Feliks 275
Saperstein Tomasz 323, 324
Sarnowicz (felczer) 259
Sas Aleksander 173
Sas Jan 140, 173
Sawicki (więzień) 206
Sawiec Włodzimierz 93
Sawinkor Borys 310
Sažo Jan 323
Sažo Otto 323
Sagajłło 301, 304
Sedełło Henryk Jan 323
Sempołowska Stefania 159, 189, 193, 220, 261, 273
Seyfried Teodor Bogumił 129-131, 146
Sętkowski Jan 211
Siedlecki Izaak (Jan) 173, 340, 347, 351
Siemiątkowski Feliks 314, 316
Sienkiewicz Henryk 221
Siennicki Stanisław 83
Siergiejew Konstanty 173, 177
Siewkowski Franciszek 323, 337
Sigida (więźniarka polityczna) 188
Sikorski (ksiądz) 103
Sikorski Władysław 103
Siłak Józef 323
Simoch Władysław 337
Sitarz Marek 149
Siwicki Kazimierz 220
Siwkowski Kazimierz 195
Siwocha Paweł 173, 340, 351
Skałon Georgij A. 21, 44, 90
Skarbak Fryderyk 7, 51-53, 59, 126, 239
Skarżyński S. 161
Skarżyński Zygmunt 262, 264, 267, 271
Skłodowski H. 206
Skokowski Jerzy 261
Skowroński Wiktor Stefan 166
Skrzela 328
Sławikowski Antonii 329
Słomczewski Władysław 173, 340, 347, 351
Słomiański Mousza 280
Słowacki Juliusz 221
Słowik Dawid 158
Smentek Gustaw August 321, 323, 338
Smirnow N. 206
Smirudonow Grigorijan 177
Sobieski Jan 221
Sobolewski (więzień) 206
Sobolewski Jan 323
Sobolewski Józef 323
Sokołow Michaił 293
Sokołowski (nauczyciel z Piątnicy) 295
Sokołowski Antoni 281
Sokołowski J. Jerzy 14, 261
Sokołowski Łukasz 209
Sokół Mordka Szlama 332, 348
Sołomianko Paweł 326
Sosnkowski K. 102
Sosnowski Kalist 259
Spasowicz Wł. 278
Spiro Izaak – zob. Szpiro Izaak
Stachowicz Jan 324, 325
Stanisław August Poniatowski 30, 125
Stanisławski Franciszek 297
Staniszki Witold 81
Stankiewicz Adam 340
Staudt (wojenny gubernator) 100
Stecewicz Mieczysław 314, 316
Steckow Agej 336
Steczowski Stanisław 152
Stepnowski Daniel 213
Stiepanow Piotr 172
Stodub Franciszek 277
Stroiński (naczelnik stacji) 308
Strubek Gustaw 328
Strubek Juliusz 328
Stukun Trofim 340, 341, 351, 352
Stypułkowski Gracjan Henryk 94, 314, 316
Suchcicki 311
Suchodolski Bogdan 184
Suchodolski Witold 83, 84, 284-286
Supiński Henryk 85, 283, 284, 293
Supiński Leon 261
Surawska Franciszka 170, 172, 177, 340, 341, 344, 347, 350, 351
Surdut Jankiel 153
Sutkowski Andrzej 154
Szachowski Fiodor 59
Szadkowski Franciszek 346
Szajko Ignacy 82

- Szamowicz Srul 329
Szamowicz Szmul 329
Szczawinowicz Moszek 326
Szczawiński Junk 294
Szczawiński Stanisław 338
Szczepankowski Karol 345
Szczepańska Anna 308
Szczerberński (więzień) 173
Szczęsna Julia 96, 294
Szczęsna Zofia 294
Szczęsnowicz Edward 292-293
Szczęsny Franciszek 172, 174, 300
Szczęsny Wacław 81, 84
Szczubielak Paweł 179
Szczubielek Joanna 188
Szczubielek Józefa 188
Szczucki Celestyn Walentiew 93, 94, 292, 310
Szeldiakow Andrzej 271
Szerer Mieczysław 183
Szeszkowska Iga (vel Jadwiga Szetkowska) 323
Szetkowska Jadwiga zob. Szeszkowska Iga
Szewczyk (więzień) 206
Szikuc Dmitrij 211
Szkuner Tomasz 324
Szłapak Fejga 322
Szłoma Antoszek 250
Szłoma Rozbaum 250
Szmaja 329
Szmielow M. 54
Szmigielska Marianna (z Wojnickich) 161
Szmigielski S. Maciej 161
Szpiro (vel Spiro) Izaak 288
Szram (niemiecki komendant więzienia do 1916 r.)
354, 355
Szrang Ewald 326
Szrang Karl 326
Szreder Karl 326, 346
Sztaniwarcew A. 137, 218, 279
Sztegman Piotr 163
Sztejusapir Mejer 290
Szteru Mendel 328
Szteru Szmul 328
Sztraich Gustaw 329
Szturm de Sztrem Tadeusz 270
Szulc Edward 324, 346
Szulc Roman 93, 308
Szuman Haskiel 235
Szumański Wacław 90, 286, 310
Szumański Wiktor 259, 260
Szwabska Alma 288, 289
Szwalczyk Feliks 337
Szwejkowski (doktor) 157
Szydłowska Magdalena 188
Szyman Władysław 324
Szymański (właściciel działki) 147
Szymański Józef 243, 297
Szymański Ksawery 156
Szyperak Kazimierz (o. Kryspin) 197
Szyszko Wacław 217, 250, 257-260
- Ś**
Śledziński Władysław 217, 264, 267
Śleszyński Jan 211
Ślisiński Adam 345
Śliwowski Tomasz 154
Śmiarowski Antoni 275
Śmiarowski Marian 259
Świątkowski (więzień) 206
Świderek-Świdorski Władysław 81, 276
Świdorski Ludwik 277
Świerczewski Aleksander 223
Święcica Józef 151
Święcki Aleksander 190
Święczkowski Paweł 147
Świętochowski Aleksander 122, 266
Świgoński Antoni 311, 314, 316
- T**
Tabulnicki Jerzy 85, 284, 286
Talarowski Ludwik 276
Tanenbaum (rabin) 204
Taranowicz I. 264
Taraszkiewicz Filip 146
Targońska Minucha 287
Tarnocki Mordka 282
Tarnowski Zygmunt 83, 92, 140, 207, 297, 300
Tarnowski Z. 36
Tatiszczew (gubernator) 303
Teliszew E. A. 14
Tenenbaum B. 263
Ter-Mossesow Borys 291
Ter-Mossesow Zinaida 291
Tetenbaum Chaim 327
Timiriazow (malarz) 201
Timoszew – Bering 54
Tittenbrun Mieczysław 137, 264
Tkacz Franciszek 302
Tołstoj Lew 25, 219, 220, 273
Tomaszczyk Ignacy 172, 174, 177, 207, 300
Tomczak Jan 186
Tomkiewicz Franciszek 359
Traugutt Romuald 198
Trejerow Mikołaj 202, 203
Trembliński (mecenas) 270
Tretiakow 232
Trichanow Nikołaj 322
Triesznikow Iwan 92, 307
Trociewski Antoni 276
Trocki Antoni 154
Troczewski Antoni 13
Truchanow Stiepan 207
Tryszczynski Jan 294

- Trzaska Antoni 319
Trzciński Dominik 277
Tufriś Ruwin-Ber 149
Turgieniew 219
Tych F. 178
Tykociner (kupiec) 276
Tymińska Anna 344, 348
Tymiński Jan 209
Tymiński Teodor 14
Tyszka Antoni 347
Tyszkiewicz Fiszek (Feliks) 153, 154
Tyszkiewicz Józef 105
Tyszko Paweł (o. Arystian) 197
Tytłewska Helena Wiktoria 165
- V**
Voltaire 46
- W**
Wagner K. (pastor) 161
Wagner Karl 290
Wajntrob Szmul 288, 289, 310
Wajswajn Szymon 346
Wajurib Jakub (Ancze) 306
Wajusztein Icchak (Icek) 288, 289
Wajusztein Jankiel 288
Wajusztein Leja 288
Waks Ejasz 322
Waksman Tadeusz 298
Walczuk Tytus – zob. Walczyk Tytus
Walczyk (Walczuk) Tytus 340, 351
Walewski Józef (Juliusz?) 328
Walffsohn Isidor (Izydor Waldorson) 324
Warszawczyk Ajzyk 347, 349
Waryński Ludwik 273
Wasilewski 304
Wasiljew E.W. 144, 281
Wawrzyn 328
Waczyński i
Wądołowska Maria 93, 264, 271, 305
Weber (niemiecki dozorca więzienia) 356
Wegenmeister Igildii 134
Weintraub Mosza – Ber Gerszew 93, 309
Welke (dyrektor zakładu gazowniczego w Warszawie) 302
Welke Bogumił 149
Wengelsdorf (Bengelsdorf) Aron Szyman 328
Wenger Richard 324
Wernic L. 248, 250
Wesołowski Bronisław 93, 308
Wichman Piotr 322
Wieczorek Władysław 213
Wielki Książę Konstanty 39
Wierencow Prokofiej 321
Wierzbicki F. 249
Wierzbowski (biskup) 198
Wiktor Johan 324
Wilczewski 287
Wilhelm Władysław 276
Winczewski Jan 324, 337
Winiarski Bohdan 19, 81, 82, 144, 178, 287, 300
Winiawer (Winien, Winkerr) Szlama Lejzor 321
Winien Szlama Lejzor – zob. Winiawer Szlama Lejzor
Winkerr Szlama Lejzor – zob. Winiawer Szlama Lejzor
Winnicki Franciszek 83
Winoluwow Andrzej 310
Wirtkowska, Anna 188
Wiszniak Chaja 330
Wiszniak Sura 330
Wiszniewski (Wiśniewski) Roch 149
Wiszniewski Aleksander 322
Wiszniewski Piotr 309
Wiśniewski (urzędnik magistratu) 341
Wiśniewski Roch – zob. Wiszniewski Roch
Witte Karol 276
Witte Siergiej 89, 285
Wojan Anzelm 337
Wojan August 324
Wojan Wilhelm 324, 337
Wojciechowski Józef 256
Wojno Józef 173, 179, 340–342, 344, 347, 350, 351
Wojtal Lejzor – zob. Bran Jankiel
Wojusztein Icek 288
Wołkoński Włodzimierz 15
Wołosz Paweł 213, 344, 347
Wołyner Judel-Lejba 280
Worobiena J. 266
Worobjew Grzegorz 66, 75, 78, 144
Worobjewa J. 221
Woroncowa Olga 174
Woyczyński Stanisław 81
Woyczyński Stefan 276
Wozniesienskij Arkadij – zob. Woźniesieński Arkadiusz
Woźniak Antoni 156
Woźniesieński Arkadiusz (Wozniesienskij Arkadij) 202, 263, 264
Wójcicki Grzegorz 14
Wójcicki Józef 83
Wróblewski Zygmunt 166
Wyrzykowska Anna 161
Wyrzykowski Karol 253
Wyrzykowski Piotr (Antoni?) 161
Wysocka Marianna 190
Wysocki Adam 311, 314, 316
Wysocki Antoni 190
Wyspiański Stanisław 222
Wyszyński Stefan 211
- Z**
Zabielewicz Izrael 277
Zabielski Franciszek 327, 328
Zabielski Jan 359

Zabiełłowicz W. 131
Zabłudowski 153
Zaborowski Henryk 296
Zachaniw Wiaczesław 166
Zakrzewski Bronisław 172
Zakrzewski Piotr 253
Zakrzewski Roman 322
Zaks B(ernard) 282
Zalcman 298
Zaleski Stanisław 257
Zaleski (więzień) 206
Zaleski Eugeniusz 315, 316
Zaleski Józef Witalis 244, 245, 250, 257, 258, 264,
341-343
Zalewski Wiktor 150
Zaliwski J. 47
Zaliwski Józef 11, 47
Załuska Jan 81
Załyński (Załęski?) Aleksander 329
Zamojski Jan 221
Zamoyski Andrzej 51
Zapolski- Downar Edward 92, 307
Zarajewski (Zdrojewski) Moszek Aron 322
Zaremba Wincenty 14
Zarembski Alszer (Artel) 346
Zawadzki Aleksander 294
Zawadzki Jan 14
Zawielejskij M. 59
Zawojski Jakub 153
Zdanowicz-Opieliński J. 103
Zdrojewski Moszek Aron – zob. Zarajewski Moszek
Aron
Zduńczyk Adam 131
Zebrzydowski Fajwel 309

Zejdman Leibus 337
Ziarkowski Owsiej 329
Zielińska (więźniarka z Warszawy) 301
Zieliński (mierniczy) 313
Zieliński Modest 302
Zieliński Władysław 232
Złotko Boruch 289
Zukiewicz Berk 327
Zych (więzień) 179
Zysk Teofil 147
Zyskowski Franciszek 213
Zyskowski Kajetan 165, 174, 207

Ż

Żabiński Adam 338
Żaboklicki Edward 161
Żach Florian 147
Żach Franciszek 243
Żadejko Stanisław 14
Żarski Wincenty 294
Żbikowska Maryla 96
Żebrowski Józef 84, 295
Żebrowski Szczepan 83
Żelazko Andrzej 328
Żelazowska Anastazja 173
Żewierzejew Iwan 204
Żirkow I.R. 349
Żochowska Julia 258
Żochowski Aleksander 174
Żochowski Henryk 165
Żołądz Judka 294
Żółty Dawid 289
Żuchowski (kelner) 285
Żukowski Jan – zob. Prystor Aleksander Błażej
Żykowski Bejpus 295

INDEKS NAZW MIEJSCOWYCH

A

Afryka 25
Alzacja-Lotaryngia 328
Ameryka 71, 95, 287, 288, 314, 316
Ameryka Łacińska 9, 25, 28
Andrzejewo 64, 276, 325
Anglia (Wielka Brytania) 10, 24, 25, 26, 27, 47, 50,
60, 184, 222, 225, 226, 240, 315, 316
Anrat 143
Antonie 188
Archangielsk 282
Argentyna 25, 27
Armenia 45
Auburn 48
Augustowskie 275
Augustów 70, 337
Australia 49
Austria 8, 10, 22, 25, 26, 27, 28, 30, 36, 37, 47, 60, 98,
110, 115, 183, 184, 225, 226, 278, 322, 349
Austro-Węgry 96, 97, 101, 318, 336, 337
Azja 25

B

Babilon 46
Babino 79, 86
Bachmut 142
Baden 183
Bałuta 40
Banisk 331
Bastylia 46-47
Baszkiria 45
Bawaria 25
Belagerungszustandt (Niemcy) 20
Belgia 25, 27, 30, 60, 95, 184, 215, 225, 226, 294, 312,
316
Beniaminów 102
Berlin 26
Będzin 22, 297
Biała 52, 58
Biała Podlaska 357
Białoruś 37, 98, 110, 120, 170, 281
Białostoczczyzna 98
Białystok 66, 68, 69, 79, 85, 86, 242, 288, 289, 295,
301, 307, 309, 319, 321, 322, 328, 329, 331, 337,
338
Bielsk 57, 290, 309
Błędnica 83
Bobrujsk 329
Bogusze 70, 71, 318
Boguszyce Stare 249
Bokiny 96, 320
Borguzimi 298

Bornholm 46
Borowicze 202
Borstal 50
Borysław 296
Bożejewo 150, 152, 290, 328
Brańszczyk 80, 82
Brazylia 25
Brno 47
Brodacze 197
Brok 64, 65, 80, 83, 86
Bronowo 83, 95, 277, 322
Bruchsol 48
Brunszwik 25, 183
Brześć Kujawski 52, 57, 58, 104, 146, 141, 307, 309
Brześć Litewski 287, 318
Brzeźnia 83,
Brzostowo 82
Brzozowo Muryny 188
Bug (rz.) 66, 97
Bułgaria 25, 27, 30
Burzyn 82
Busk 162
Butyrki 56, 308

C

Carskie Sioło 163, 315
Charków 56, 220, 331, 348
Chełm 22, 171, 203
Chełmszczyzna 95, 98, 104, 359
Chęciny 57, 58
Chiny 25, 114
Chmielewo 331
Chorzele 312
Christiansø 46
Chrzanowo Cypri 277
Ciechanowiec 64, 65, 67, 69, 85, 86, 102, 313
Cremona 46
Cytadela Warszawska 17, 18, 29, 37, 53, 93, 275, 277,
278, 288, 298, 301, 318, 320
Czartosy 313
Czeczenia 45
Czelabińsk 142
Czeremchów 281
Czernichów 14
Czerników 191, 348
Czersk 40
Czerwin 83
Czerwone 277
Czerwony Bór 80, 84, 85, 89, 93, 184, 210, 213, 232,
238, 283, 286, 308, 309, 332, 335, 337, 338, 345
Częstochowa 22, 47, 298, 306
Czyżew 64, 75, 83-86, 157

D

Dagestan 45
 Dania 25, 27, 30, 42, 60, 183
 Daniłowo 83
 Darmstadt 183
 Dąbrowa Górnicza 270
 Dębek 309
 Dęblin 53
 Długosiodło 75, 82, 84
 Dobrzyjałowo 83, 313
 Dominikowo 188
 Dorpata 205, 320
 Dreństwo 281
 Drohobycz 296
 Drozdowo 81, 85, 86, 150, 151, 294
 Dylewo 81-83
 Dyneburg (Dźwińsk) 18, 280, 331
 Dzikie 83
 Dźwińsk zob. Dyneburg

E

Egipt 46
 Etat de Siege (Francja) 20

F

Fergan 45
 Filadelfia 48
 Finlandia 27, 32, 110, 142, 328
 Francja 7, 9, 20, 24, 25, 26, 27, 30, 33, 35, 46, 47, 48,
 54, 59, 105, 110, 115, 122, 158, 183, 184, 192, 222,
 226, 241, 252, 275
 Frederikso 46

G

Galicja 8, 49, 70, 89, 91, 101, 102, 110, 275, 315, 316
 Garwolin 22
 Gąsiorowo 309
 Gdańsk 50, 69
 Gefangnisse 143
 Genewa 52
 Gielczyn 213
 Gielgudyszki 200
 Gleba 326
 Goniądz 288, 319
 Gontarze 277
 Goski Witnice 315
 Goszczyn 329
 Goworowo 72, 75, 100, 257, 313
 Grabowo 71, 319, 328
 Grajewo 64, 66, 68-70, 75, 76, 95, 100, 102, 105, 166,
 243, 283, 286, 289, 310, 319, 320, 322-324, 326-329
 Graz 47
 Grądy 83, 328
 Grądy Wonieckie 324
 Grądzkie 188
 Grecja 25, 27, 28, 30, 46
 Grochowo 309

Grodno 18, 211, 275, 321, 327
 Grodzisk 40, 213
 Grójec 23, 40
 Gruzja 45, 350
 Grzędy 328, 348
 Gulanka 277
 Gulbieniszki 211

H

Haga 287
 Hanower 183, 252
 Heinigen 292
 Hiszpania 25, 26, 27, 28, 30, 112, 184
 Hodyszewo 75
 Holandia 25, 30, 60

I

Ile d'lf (Wyspa Cisów) 46
 Iłowo 292
 Indie 28, 46
 Iran 296
 Irkuck 281, 348
 Irlandia 27, 49, 50, 60, 225
 Iżewsk 141

J

Jabłonka 75
 Jakucja 32
 Jakuck 281
 Janowiec Kościelny 325
 Janów 52, 57, 58, 126-127, 288
 Japonia 25, 26, 27, 30, 71, 80, 112, 220, 250
 Jarzyły 328
 Jasna Góra 77
 Jawor 47
 Jaworowo 328
 Jedwabne 65, 67, 76, 84-85, 100, 209, 313, 319, 328
 Jelizawetrogród 142
 Jeńki 331
 Jeże 323
 Joški 75

K

Kaczyn Herbasy 314
 Kadzidło 77, 83
 Kaisheim 242
 Kalinowo 83, 86
 Kalisz 22, 47, 52, 57, 58, 127, 175, 187, 205, 248, 251,
 306
 Kalwaria 52, 57, 58, 126
 Kaługa 96, 98, 164-166, 170, 190, 191, 201, 204, 245,
 306, 322-327, 329, 336, 338-341, 344-347, 349-353
 Kamianka 82
 Kamieniec Podolski 47, 50, 126
 Kampinos 296
 Katfalur 142
 Kaukaz 27, 42, 298, 301

- Kielce 22, 52, 57, 58, 126, 175, 206, 29
Kijów 18, 37, 205, 208, 342
Kirgizja 281
Kisielnica 295
Kiszyniów 296
Klimowicze 301
Knyszyn 319
Kobylin 200
Kokanda 45
Kolno 64, 65, 67-70, 74, 75, 100, 163, 164, 210, 252,
277, 283, 294, 323, 325
Kolonia 143
Kolumbia 25
Kołaki 150, 153, 309
Koło 306
Komorowo 103
Kongresówka – zob. Królestwo Polskie
Konieckie 82
Konigsberg 323, 324
Konopki 209
Konopki Monety 359
Koroszczyń 318
Korwin 323
Korytki 210
Korzeniste 81, 276
Kossaki 150, 153
Kostroma 351, 352
Kosyły 359
Kościuki 326
Kotłas 352
Kownacin 313
Kowno 92, 296
Krajewo 313
Kraków 94, 95, 197, 198, 275, 278, 284, 286, 288, 289,
296, 298, 304, 310-314, 316, 321
Krasnosielc 64
Kronsztad 38
Królestwo Polskie 7, 10-15, 17-23, 25, 27, 29-45, 51-
54, 56-77, 80-82, 85-87, 89-92, 94, 95, 97, 98, 100-
123, 126, 127, 133, 136, 141, 145, 159-161, 164, 167,
175-178, 182, 183, 189, 191, 192, 194, 196, 197,
206-208, 212, 222, 223, 225, 226, 234, 239, 240, 242,
246-248, 250, 253, 254, 259, 261, 262, 272, 274, 275,
277, 279, 281, 286, 289, 302, 304, 312, 313, 316-319,
323, 327, 336, 344, 345, 349, 353
Krym 281, 301
Krynki 328
Krzewo 84, 277
Krzywe 281
Krzyżewo 95
Księstwo Poznańskie 110, 122
Księstwo Warszawskie 9, 50, 126, 127
Kubin 142
Kufstein 47
Kulesze Litewka 278
Kupiski 151
Kurpie 66, 70, 74, 77
Kurpiewo 188
Kursk 307
- L**
Lachowo 326
Laiby 242
Leman 164
Leningrad 88
Leńce 83
Lędzin 197
Laskowiec 154, 276
Litwa 23, 37, 85, 110, 281, 311
Londyn 47, 288
Lozanna 52
Lubartów 197
Lubeka 46
Lubelszczyzna 98
Lublin 15, 22, 39, 47, 52, 57, 58, 74, 175, 197, 234, 337
Lubotyń 150, 152, 315
Luizjana (stan USA) 25
Lwów 87, 270, 313, 317, 318
- Ł**
Łapy 66, 69, 75, 76, 85, 91, 275, 337
Łapy Bociany 188
Łapy Leśniki 275
Łęczycza 52, 57-58
Łobżenica 45
Łojki 330
Łomża 13-15, 17, 32, 52, 57-59, 64-70, 72, 74-76, 78,
79, 81-108, 111-113, 116-119, 121, 125-128, 130,
131, 133-137, 141-144, 146-149, 155, 157, 161-
165, 167, 170, 173-175, 179-181, 184, 185, 187,
188, 190, 196-206, 208-213, 216-218, 221, 223,
230-232, 235-237, 239, 241, 243, 244, 248, 251,
253, 256-260, 262, 263, 269-271, 276-284, 286,
289-310, 311-322, 328-337, 339-345, 347, 348,
350, 351, 353, 359
Łomżyca 200, 256, 314, 346
Łomżyńskie 63-65, 67, 68, 71, 72, 74-82, 85, 87, 89,
90, 92, 94, 98, 100, 102, 110, 117, 121
Łowicz 40
Łódź 15, 22, 23, 38, 40, 57, 58, 180, 320
Łuby Kurki 156
- M**
Maciejowice 47
Magdeburg 102
Makowski 82
Maków 64, 65, 67, 69, 74, 90, 92, 164, 166, 209, 259
Malbork 47
Małkinia 66, 337, 359
Mały Jeleń 202
Mały Płock 81, 82, 100, 200, 283, 295
Mandżuria 114, 329
Marianowo 283
Marsylia 46

Mazowieck (Wysokie Mazowieckie) 64, 65, 74, 75, 83,
85, 87, 100, 103, 145, 210, 252, 294, 296, 314, 346
Mazuryszki 199
Mceńsk 56, 57, 347
Miastkowo 150, 151, 154-156, 170, 201, 209, 330
Michałów 319
Mieczki Ziemaki 314
Mieczysławowo 95
Mielnik Czeski 319
Milewo 314
Mińsk 18, 345, 348
Miodusy Wielkie 166
Mirucie 328
Modlin 11, 47, 53, 187, 309
Modzele 313
Modzele Stare 209
Mohylew 18, 329, 347
Mokotów 142, 330
Morze Białe 59, 143
Moskwa 14, 43, 54, 57, 58, 86, 142, 163, 189, 215, 240,
246, 281, 320, 329, 332, 351
Mostówek 330
Murawskie – Nadbużne 82
Muria 310
Myszyniec 64, 67, 81, 325

N

Nagornoj 307
Nakły 91
Narew (rz.) 66, 69, 70, 97, 100, 103, 188, 284, 326, 331
Nassau 183
Niemcy 20, 25, 30, 35, 37, 43, 46, 48, 72, 93, 94, 122,
143, 163, 184, 189, 241, 310, 322, 326, 355
Nienalty 83
Normandia 46
Norwegia 25, 27, 30, 42, 115
Nowe Miasto 197
Nowobielogorodsk 56
Nowoborysoglebsk 56
Nowogród 64, 67, 69, 79, 81, 99, 100, 130, 145, 150,
151, 191, 286, 326, 330, 348, 353
Nowomińsk 15
Nowosady 200
Nowowileńsk 345
Nowy Jork 26, 48
Nur 64, 79, 82

O

Odessa 37, 133, 142, 180, 240
Olszewo 197
Olsztyn 81
Opatów 57-58
Orlean 46
Orzeł 58, 142, 191, 280, 297, 303, 306, 308, 320, 337,
339, 345, 347
Osipy Wandzin 313
Osowiec 70, 307, 319, 327, 328, 330

Ostrołęka 53, 58, 64-68, 74, 81, 84-85, 91, 92, 98, 100,
144-147, 165, 166, 229, 231, 237, 25, 257, 271, 284,
286, 299, 307, 309, 312, 318, 325, 329, 339-341,
347-350
Ostrowice 298
Ostrów (Ostrów Mazowiecka) 64-66, 74, 75, 83, 84,
90, 102, 145, 162, 164, 166, 209, 213, 258, 259,
307, 327, 331
Oszmiana 203
Ożarki 359

P

Palestyna 296, 359
Paproć Duża 76, 205
Paragwaj 25
Pastorczyk 283
Pawiak (więzienie) 47, 51, 52, 127, 160, 179, 180, 198,
212, 294, 296, 304, 308, 318, 320-322, 355
Penza 165, 167, 220, 276, 350-352
Persja 30
Petersburg 13, 37, 38, 43, 47, 56, 96, 133, 135, 142, 13,
189, 199, 200, 201, 202, 204, 215, 219, 222, 226,
240, 257, 258, 260, 278, 285, 293, 318, 345
Piacenza 46
Piątница 75, 82, 95, 146, 150, 151, 188, 199, 203, 209-
210, 294-295, 313
Piekuty 75
Piereulek Rybnikowy 329
Pilaszków 82
Piotrków 57, 58, 175, 179, 213, 234, 248, 251, 296, 320
Piotrogród 98, 328, 350
Płock 13, 15, 52, 53, 57, 58, 126, 127, 175, 234
Płockie 98, 143
Pniewo 128
Podgórze 209
Podlasie 63
Pogorzałki 83
Pohulanka 331
Polska 22, 24, 25, 30, 47, 50, 53, 125, 162, 222, 286,
301, 311, 320, 321, 345, 347
Ponttfalle 51
Portugalia 25, 28, 30
Poryte 276, 322
Poryte Jabłoń 81
Poświętne 72
Powolże 68
Proskurow 309
Pruska 71
Prusy 8, 9, 25, 27, 28, 35, 53, 60, 66, 67, 70, 71, 72, 76,
81, 96, 97, 110, 183, 221, 241, 261, 265, 319, 323,
324, 326, 337, 349
Przasnysz 332
Przeradowo 188
Psków 58
Pszczelin 95
Puchały 128, 150
Pułtusk 15, 52, 53, 57, 58, 141, 146, 155, 156, 164, 313

Puszcza 183, 192
 Puszcza Zielona 68
 Pызdry 51, 52, 126

R

Rabendy 309
 Racibórz 48
 Radom 22, 58, 141, 175, 206, 234, 296, 298, 307
 Radziłów 64, 65, 67, 83, 104, 209, 277
 Rajgród 64, 67, 69, 70, 328
 Rakowo Czechy 209
 Rakowo-Most 314
 Ratowo 190
 Rawicz 143
 Reichstag 24
 Rembiszewo-Studzianka 188
 Reszel 47
 Riazan 164, 332, 340, 346, 348-351, 353
 Rogale 323
 Romieńsk 345
 Rosja (Imperium Carskie, Cesarstwo Rosyjskie, Rosja Radziecka) 11-13, 15, 17, 19-30, 32-33, 35-37, 39-45, 53, 54, 56, 58, 60, 61, 68, 70, 72, 75, 76, 79, 85, 86, 89, 96-98, 105, 110, 112, 114, 115, 120-122, 133, 141-145, 149, 159, 161-163, 166, 167, 171, 175, 178, 182-184, 187, 191-194, 201, 205, 207, 208, 210, 212, 217-219, 221, 222, 224-226, 239-241, 248, 250, 251, 253, 254, 259, 260, 263, 274, 278, 280, 281, 284, 298, 301, 306, 311, 312, 316-322, 325-330, 333, 335, 337-339, 341, 344-352
 Rostkowo 314
 Roszki Włodki 188
 Rożan 64, 329
 Równe 345
 Ruchaje 83
 Rudawka 201
 Rumunia 25, 30
 Rutki 150, 153, 209, 315
 Rutkowski 82
 Rybaki 277, 291, 357
 Ryga 56, 189, 331
 Rzekuń 83
 Rzesza Niemiecka 9, 27, 110

S

Saarbrücken 143
 Sachalin 160, 168
 Saint Lazare 47
 Saksonia 33, 60, 183, 292
 San Marino 25
 Sandomierz 47, 58
 Sandomierz-Nadbrzezie 319
 Sannenburg 143
 Sardynia 25
 Sejny 199-201
 Serbia 25, 27, 30, 47, 159
 Sewastopol 38, 291, 310

Sędziwuje 276
 Siedlce 22, 52, 57, 58, 74, 127, 175, 206, 240
 Siedleckie 98
 Siemiatycze 37
 Sieradz 52, 53, 57, 58, 127, 336
 Sierżniki 199
 Sing-Sing 48
 Skaje 188
 Skierniewice 40
 Skowronki 161
 Sławińsk 257
 Słonim 288
 Słowiki 200
 Słupce 328
 Smoleńsk 58, 142, 290, 306, 352
 Snopki 323
 Sochaczew 40
 Sokalsk 345
 Sokoły 64, 67, 75, 85-86, 289
 Solec Kielecki 162
 Sosnowiec 22, 324
 Stany Zjednoczone (USA) 26, 28, 30, 48, 49, 50, 51, 72, 73, 286, 293, 296, 322
 Stara Łomża 209
 Stara Prochownia (więzienie) 52, 126, 239
 Stawiski 64, 155, 156, 295, 299, 312
 Stawropol 351, 352
 Stelmachowo 72
 Sterodyń 327
 Stok 83
 Straufanstalten 143
 Struga 183, 192, 270
 Strumiany 321
 Studzieniec 23, 182, 183, 192
 Suwalszczyzna 23, 37
 Suwałki 15, 56, 57, 58, 66, 69, 70, 74, 94, 127, 175, 223, 234, 253, 288, 296, 310, 311
 Suzdal 59, 194
 Syberia 11, 12, 20, 27, 30, 32, 37, 38, 40, 43, 44, 53, 61, 121, 142, 176, 182, 189, 2120, 224, 237, 246, 274, 275, 277, 278, 286, 296, 304, 346, 349
 Symbirsk 189
 Szablak 331, 359
 Szczekociny 306
 Szczepankowo 151, 152, 315
 Szczodruchy 277
 Szczuczyn 59, 64-71, 74-75, 78, 79, 80, 85-86, 93, 103, 145, 165, 292, 293, 297, 310, 313, 323, 328, 359
 Szczypiorno 102
 Szkojca 27
 Szlasy 277
 Szlisselburg 58, 142
 Szulborze Koty 188
 Szulborze Wielkie 188
 Szumowo 188, 328
 Szwajcaria 25, 30, 87, 278, 308
 Szwecja 7, 25, 27, 30, 54, 60, 115, 328

Szydłowiec 307

Śniadowo 64, 95, 100, 150, 190, 209

T

Tajlandia 25

Tannenberg (Grunwald) 99

Tara 275, 281

Taraskowo 326

Targonie Wielki 275

Tarnów 275, 296

Taszkient 45

Tenżyn 328

Tęczyn 221

Tłuszcz 66

Tobolsk 24, 275

Tomkiewiczze 257

Toropieck 352

Toruń 50, 70

Transwał 26

Trenczyn Cieplice 163

Troszyn 82

Trościany 95, 320

Trzcianka 209, 317, 329

Trzcianne 86, 280, 281

Tuła 141, 191, 338, 345

Turcja 25, 26, 28, 30

Turkiestan 142

Turośl 164, 316, 326

Turowo 323

Twer 345

Tworki 183, 253-254

Tyflis (obecnie Tbilisi) 350

Tykocin 15, 64, 65, 67, 68, 70, 74, 79, 85, 89, 145, 146,
165, 201, 287, 289

Tyszkowski Łabno 163

U

Udrzynek 82

Uj 275

Ukraina 37, 45, 68, 104, 110, 120, 359

Uniejów 47

Urle 309

USA zob. Stany Zjednoczone

Uśnik 315

W

Warele Nowe 188

Warka 40

Warszawa 13-15, 17, 19, 22, 39, 40, 43, 50-53, 56-58,
60, 68, 69, 82, 83, 86-88, 94, 96, 125-127, 141, 142,
145, 157, 161, 167, 180, 189, 193, 197, 205, 209, 210,
212, 223, 230, 236, 237, 243, 257-259, 261, 268-270,
281, 288, 290, 292, 294, 296, 298, 301, 302, 306-313,
317-322, 330, 331, 336-338, 342, 345, 357

Wąsosz 64, 67

Wejwer 163

Węgry 25, 27, 97, 112

Wiatka 191, 321, 338, 345, 351, 352

Wiaźma 241

Wiedeń 309, 319, 321

Wieluń 281

Wierchnie Dnieprowsk 290

Wierzbowo 275

Wik 328

Wiktorowo 313

Wilkowice 161

Wilkowyski 275

Wilno 18, 37, 77, 142, 157, 165, 167, 189, 191, 208,
213, 241, 243, 246, 275, 329, 331, 332, 337, 343,
344, 347, 348, 350

Wincenta 193, 325

Wisznie Wołoczkie 56, 57

Witebsk 159, 232, 236

Witembergia 60

Wizna 64, 82, 84, 150, 180, 275, 276, 281, 314-316, 319

Wiżajny 199

Włochy 25, 27, 30, 42, 46, 60, 112, 225, 226

Włodzimierz 42, 58, 59, 142, 143

Wojciechowice 329

Wola 211, 311

Wola Zambrowska 315

Wołkowysk 167, 253, 345

Wołogda 58, 142, 351, 352

Woroneż 276, 328-330, 332, 347, 350

Worotyńiec 310

Woźna Wieś 281

Wrocław 48, 50, 143

Wronki 48

Wrotki 83

Wysokie Litewskie 287

Wyspy Sołowieckie 59, 194

Z

Zabiele 277, 319, 325

Zakroczym 198

Zalesie 96, 327, 331

Zambrów 64, 65, 67, 75, 84-85, 87, 92, 98, 102, 103,
150, 153-158, 188, 190, 209, 213, 257, 277, 283,
286, 288, 294, 307, 309, 311, 313, 332, 337, 347

Zamość 11, 18, 47, 52, 53, 126, 197

Zanklewo 82

Zaręby 330, 343

Zaręby Kościelne 75

Zaruzie 211

Zawady 83, 84, 289

Zbójna 163

Zduńska Wola 302

Ziemia Łomżyńska 31, 283, 306

Złotoria 79, 86

Zurych 278

Ż

Żytomierz 288

Spis treści

WSTĘP	5
-----------------	---

ROZDZIAŁ I

System sądowno-penitencjarny w Rosji i Królestwie Polskim w wieku XIX i początku XX w.	7 – 62
---	---------------

1. Zakres stosowania kary pozbawienia wolności w Rosji i Królestwie Polskim	7
1.1. Kary sądowe XIX – XX w. w ujęciu kodeksowym	7
1.2. Sądy wojskowe i ustawodawstwo wyjątkowe	16
1.3. Kary specjalne	22
1.4. Dylematy kary śmierci	24
1.5. Łaska i amnestia	29
1.6. Statystyka kar	32
2. Pozasądowy i administracyjny system kar orężem caratu w walce z przeciwnikami politycznymi oraz przestępczością pospolitą	39
3. Stan więziennictwa w Królestwie Polskim na tle powszechnej sytuacji więzień	45
4. Walka o reformy więzienne. Królestwo Polskie w rosyjskim systemie karnym	54

ROZDZIAŁ II

Oblicze społeczno-polityczne guberni łomżyńskiej	63 – 124
---	-----------------

1. Struktura narodowościowa, wyznaniowa i społeczno-ekonomiczna ludności	63
2. Kształtowanie się nastrojów społecznych i politycznych	89
3. Stan zagrożeń kryminalnych i politycznych	105

ROZDZIAŁ III

Kształtowanie się i organizacja więziennictwa oraz struktura aresztów w guberni łomżyńskiej	125 – 158
--	------------------

1. Pierwsze budowle więzienne w Łomży	125
2. Powstanie i funkcjonowanie łomżyńskiego więzienia gubernialnego	133
3. Organizacja bezpieczeństwa obiektów więziennych	138
4. Łomżyńskie obiekty więzienne na tle innych więzień	141
5. Struktura organizacyjna, rozmieszczenie i funkcjonowanie aresztów w powiecie łomżyńskim w okresie gubernialnym	144

ROZDZIAŁ IV

Społeczność więzienna	159 – 214
--	------------------

1. Kadra i personel więzienny	159
---	-----

2. Społeczność więźniów	174
3. Ramowy rozkład dnia	186
4. Kobiety – więźniarki	187
5. Małoletni i niepełnoletni w społeczności więziennej	191
6. Sprawy wyznaniowe więźniów i personelu oraz działalność duszpasterska w więzieniach łomżyńskich w latach 1815-1915	194
7. Bunty w społeczności więziennej	205
8. Ucieczki więzienne	208

ROZDZIAŁ V

Zajęcia więźniów oraz stan opieki zdrowotnej patronackiej i postpenitencjarnej 215 – 272

1. Działalność oświatowo-kulturalna w więzieniu łomżyńskim	215
2. Praca fizyczna więźniów łomżyńskich – formy i efekty	222
3. Opieka zdrowotna w więzieniu łomżyńskim i stan zdrowia więźniów	239
4. Pomoc uwiezionym i zwalnianym z więzienia – Łomżyński Patronat (1909 – 1915)	259

ROZDZIAŁ VI

Wpływ wydarzeń politycznych na kształtowanie się społeczności więziennej 273 – 334

1. Więźniowie polityczni w więzieniu łomżyńskim do 1905 r.	273
2. Więźniowie lat rewolucji 1905-1907	282
3. Warunki więzienne dla politycznych w okresie rewolucji i po jej zakończeniu – początki samorządu więźniów	299
4. Więźniowie okresu porewolucyjnego	306

ROZDZIAŁ VII

Więziennictwo gubernialne w okresie I wojny światowej 335 – 360

1. Ewakuacja i deportacja personelu administracyjno-nadzorczego i więźniów Łomży i Ostrołęki w latach 1914-1915	335
2. Tymczasowy Areszt Policyjny w Łomży w 1915 r. – wojenną formą więzienia	341
3. Ewakuacyjny okres dziejów więzienia	345
4. Więzienie pod nadzorem niemieckim w latach 1915-1918	353

ANEKSY	361
------------------	-----

BIBLIOGRAFIA	467
------------------------	-----

INDEKS OSOBOWY	481
--------------------------	-----

INDEKS NAZW MIEJSCOWYCH	495
-----------------------------------	-----